

812
50

С.АШИРБОВ
И.АЗИМОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
ТАРИХИЙ
ГРАММАТИКАСИ

81.2

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

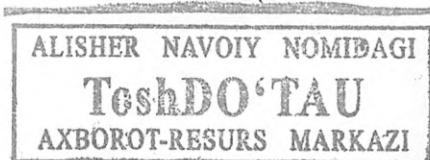
С.Аширбоев, И.Азимов

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРИХИЙ
ГРАММАТИКАСИ**

фанидан ўқув қўлланмаси

ТОШКЕНТ – 2012

5160
303571

Аннотация

«Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» курси ўзбек тили ва адабиёти йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга мўлжалланган. Унда ўзбек тилининг мустақил тараққиёт босқичидан то бизнинг асримизгача бўлган даврдаги хусусиятлари тўғрисида сўз боради. Қўлланмада тарихий фонетика, тарихий морфология, тарихий синтаксис акс этган.

Ўзбек тили фактлари тарихий хронология тамойиллари асосида ёритилади. Таъкидлаш жоизки, ушбу қўлланмада ўзбек тили тарихи, тарихий грамматикаси бўйича тўпланган тажрибалар, мавжуд қўлланмалардаги материаллардан фойдаланилди.

Кириш

Режа:

1. *Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси тил тарихи фанларидан бири сифатида.*
2. *Ўзбек тили тарихий грамматикасининг манбалари.*
3. *Ўзбек тили тарихий грамматикасининг ўрганилиш тарихи.*

Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ўзбек тили тарихи фанининг бир тармоғидир. Маълумки, тил тарихи ўзбек тили фонетик системасининг, грамматик қурилиши ва лексикасининг тарихидир. Ўзбек тили тарихи ўзаро боғлиқ бўлган икки мустақил предметни ўз ичига олади. Бу предметлар – ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ва адабий тил тарихидир. Бу икки предмет ички бир-бирига боғлиқ бўлишига қарамасдан, уларнинг ўрганиш усуллари, текшириш объектлари бир-биридан фарқ қилади. Тарихий грамматика тилнинг фонетик системаси тараққиётини, грамматик структурасининг ривожланишини ўрганади. Лекин тил ҳодисаларининг ижтимоий ҳодисалар билан бўлган муносабатини, услублар тараққиётини ва уларнинг турли кўринишларини, тилнинг нормаси каби масалалар унинг текшириш объектдан четда қолади. Буларни эса адабий тил тарихи текширади.

Тил тарихини ўрганиш ҳозирги замон ўзбек тилини тарихий тушуниш, яъни бу тил узоқ асрлар мобайнида давом этган мураккаб тарихий жараёнлар самараси эканини англаш имконини туғдиради. Ўзбек тили узоқ давр ва асрларнинг тарихий маҳсулидир. Ўзбек тили тарихда маълум бўлган бошқа тиллар каби узоқ тараққиёт босқичини бошидан кечирди. У жамият ва халқ тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда уруғ тилидан қабила, қабила тилидан халқ ва халқ тилидан миллий тилга қараб тараққий этиб келди. Узоқ давом этган бу жараёнда ўтмиш асрлардаги тил ҳодисалари кейинги асрлардаги тил ҳодисаларидан фарқланиб қолди. Ҳар бир ўтмиш давр, тарихий ҳодисалар тилда ўз изларини сақлаб қолди. Натижада ҳозирги замон ўзбек тили унинг ўтмишидан узоқлашиб кетди. Ижтимоий-тарихий тараққиётнинг талабларига жавоб беролмаган тил ҳодисалари аста-секин умумтил алоқасидан чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини замона талаби билан пайдо бўлиб келган янги ҳодисалар ишғол этди. Шунинг натижасида юқориди айтилганидек, ҳозирги ўзбек тили ўзининг ўтмишидан узоқлашиб қолди. Бу ҳодисаларни ёзув ёдгорликларида акс этилган ҳодисалар билан чоғиштирилганда кўриш мумкин.

Тарихдан маълумки, тилнинг структура элементлари узоқ ўтмиш давр ичида бир хилда ўзгариб келмади. Ижтимоий-тарихий тараққиёт даставвал тилнинг лексикасига ўз таъсирини ўтказди ва шунга кўра тилнинг бошқа таркибий қисмларига қараганда унинг луғат таркиби жуда ўзгарувчан

кисмдир. Ҳақиқатан ҳам, ижтимоий тараққиётнинг йўналиши ва хусусиятларига қараб ўзбек тилининг луғат таркиби тез-тез ўзгариб, янгиланиб турди. Унинг таркибида замона ва тараққиёт талабларига жавоб беролмайдиган сўз ва иборалар чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини янги луғат ва иборалар эгаллади. Қатор сўзлар эса актив луғатдан пассив луғатга айланиб кетди.

XII аср бошларида Хоразм давлатининг мавқеи кўтарилиб, бутун Мовароуннахрни ўз ичига олади. Бу ер фан ва маданият ўчоғига айланади. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам бу анъана давом этади. Бу даврда Хоразм Олтин Ўрда хонлигига кирар эди. Олтин Ўрдада XIII-XIV асрлар мобайнида адабий марказ вужудга келди. Бу ерда ёзилган асарлар тил жиҳатдан кўпроқ қипчоқ-ўғуз қабила тиллари хусусиятини ўзида ифодалайди. Ўғуз уруғлари сон жиҳатидан кўпчилиқни ташкил этиб, улар Сирдарёнинг қуйи оқими ва Хоразмда жойлашган эди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» асари, диний характердаги «Роҳатул-қулуб», «Нажҳул фародис», Алининг «Қиссаи Юсуф», асарлари Олтин Ўрда адабий тилини ташкил этади. Олтин Ўрда адабий тилига оид асарларнинг айримлари Мисрда ва Сурияда мамлюклар даврида яратилди.

Олтин Ўрда адабий тили Қорахонийлар давридаги адабий тил билан боғланган эди. Олтин Ўрда адабий тили шу тилнинг бевосита давоми эди. Бу тилларнинг фарқи Олтин Ўрда кўпроқ ўғуз, қисман қипчоқ уруғ тиллари хусусиятларининг бўлиши билан ўлчанади. Бу ерда ёзилган асарлар тил жиҳатдан кўпроқ қипчоқ-ўғуз уруғ тиллари хусусиятини ўзида ифодалайди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони, диний характердаги «Роҳатул қулуб», «Нажҳул фародис», Алининг «Қиссаи Юсуф» асари, Тўхтамиш ва Темур Қутлук ёрлиқлари Олтин Ўрда адабий тилини ташкил этади.

XIV асрга келиб эски ўзбек адабий тили шакллана бошлади. Бунинг вужудга келишига сабаб фақатгина ички факторлар: ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг кучайиши, Фарғона ва Мовароуннаҳр туркий аҳолиси бирлигининг яратилишигина эмас, балки Кошғарда ва Орол денгизигача бўлган ерни ишғол қилган Олтин Ўрда адабий тилларининг шаклланиши ҳам таъсир қилди. Бу эса, ўз навбатида, эски ўзбек адабий тилининг диалектал хусусиятларини кўпайтирар эди. Фарғона ва Мовароуннаҳрда адабий асарлар тилидан Хоразмда ёзилган адабий асарлар тили маълум диалектал фарқлар билан ажралиб туради. Эски ўзбек тилининг шакллана бошлаш даврида қабила ва уруғ тилларининг хусусиятлари адабий асарларда яққол кўринади. Мовароуннаҳр, Фарғона ва Хоразмда қарлуқ, уйғур-ўғуз ва қипчоқ диалект группаларининг хусусиятлари сақланиши билан, айна замонда, улар аралашиб кетган эдилар ҳам. «Муҳаббатнома» ва «Таашшукнома»да ўғуз диалекти хусусияти ўз аксини топади. Демак, мавжуд диалект хусусиятларини ўз

ичига қамраб олган умумий адабий тилни шакллантириш тенденцияси кучая боради ва шу тарика ўзбек адабий тили вужудга келди.

XV-XVI асрларда Мовароуннаҳрда Дурбек, Саккокий, Лутфий ва Навоий каби буюк шоирлар етишиб чиқдики, улар яратган ёдгорликларда диалектал фарқлар йўқола бориб, ягона ўзбек адабий тили шаклланди.

Шуниси характерлики, Навоийгача бўлган шоирларнинг асарларида эски туркий тил аънаналари давом эттирилиши билан бирга, уларда жонли тил хусусиятлари кўпроқ ўрин эгаллайди.

XV асрнинг биринчи ярмида диний мазмундаги бир қанча прозаик асарлар ҳам яратилди. Булар «Сиражул қулуб»(1432 йил Йазд шахрида Мансур бахши томонидан тузилган), «Тазкираи авлиё»(1436 йилда Мансур бахши томонидан тузилган), «Меърожнома», «Бахтиёрнома» в.б. Бу асарлар содда ва жонли тилга яқиндир. Улар эски ўзбек тилининг ривожланишида катта роль ўйнади. Эски ўзбек адабий тили аввал қорахонийлар даврида, кейинроқ Олтин Ўрда ва Мовароуннаҳрда қўлланган адабий тилнинг давоми, унинг янги тараққиёт босқичи эди. Эски ўзбек адабий тили маҳаллий туркий ва қисман эрон уруғлари тилига қипчоқ ва ўғуз тилларининг таъсири ва аралашishi натижасида шаклланди. Эски ўзбек адабий тили бугун Ўрта Осиёга, Қозоғистон, Туркменистон, Озарбайжон, Татаристон, Бошқирдистон, Қашқар, Ҳирот ва бошқа ерларгача ёйилади. Эски ўзбек адабий тили нормалари асосида ёзувчи шоир ва ёзувчилар XIX асрларгача ижод қилиб келдилар. Бу адабий тил аънаналари айниқса шеъриятда узоқ асрларгача давом этди.

Алишер Навоий асарларида эски ўзбек адабий тили ўз ривожининг юқори нуктасига кўтарилди. Алишер Навоий жуда катта адабий ва илмий мерос қолдирди. Унинг «Чор девон» ва «Хамса» номли поэтик асарлари, «Маҳбубул қулуб», «Хамсатул мутаҳаййирин», «Мажолисун нафоис», «Мезонул авзон», «Вақфия», «Муҳокаматул луғатайн», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» каби ўнлаб прозаик асарлари бизга маълум.

Алишер Навоийдан кейин яратилган прозаик асарлар ва баъзи дostonларда эски ўзбек тилининг традицион нормаларидан узоқлашиш, халқ тилига яқинлаштириш тенденциясини кўрамиз. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулк» дostonи, Абдулвахобхўжа ўғли Пошшохожанинг «Гулзор» ва «Мифтоҳул адл» асарлари, Нишотийнинг «Хусну дил» дostonи, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари, Фазлийнинг «Мажмуатуш шуаро» асари шундай хусусиятга эгадир.

Туркий тиллар ва уларнинг тилини ўрганишга қизиқиш XI асрларданок бошланган. Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида Ўрта Осиёдаги турли туркий уруғ-қабилалар тилини чуқур таҳлил қилади. Кейинги даврларда туркий тилларнинг луғатлари тузилади, баъзи

лугатларда шу тилларнинг грамматик, фонетик, лексик таҳлили ҳам берилади. Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб», Абу Ҳайённинг «Китабул идрак лиллисанул атрак», Жамолиддин Абу Муҳаммаднинг «Китаб булғатул муштарақи лугатит турк вал қифчак», Толеъ Хиравийнинг «Бадоеул лугат», Мирза Маҳдийхоннинг «Санглох» ва бошқа асарларда ана шундай таҳлиллар мавжуд. Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул лугатайн» асарида туркий тиллар грамматикасига оид қимматли фикрлар бор.

Россияда туркий халқлар ва уларнинг тиллари билан шуғулланиш Россия Фанлар Академияси ташкил этилган даврларданок бошланган. XIX аср бошларида Москва, Қозон, Петербург университетларида шарқ тиллари кафедралари ташкил этилди. Қадимги ёдномаларни нашр қилиш ва туркий тиллар тарихини ўрганишда рус олимларидан В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов, А.К.Боровков, А.М.Шчербак, Н.Ф.Катановларнинг хизмати каттадир.

Ўзбек тили тарихий грамматикасини тадқиқ этиш, бу фан бўйича дарслик, ўқув қўлланмалари яратишда Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов, Ш.Шукуров, Ф.Абдуллаев, Э.Умаров, С. Аширбоев, Ҳ.Дадабоев, Б.Тўйчибоев ва бошқа кўплаб олимларнинг хизмати бекиёсдир. Улар томонидан эски ўзбек тили ёдномалари тилининг фонетик, морфологик ва синтактик хусусиятлари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилди. Тил тарихи бўйича илмий тадқиқотлар то ҳозирги кунгача давом этмокда.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси фани нимани ўрганади?
2. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси қайси фанлар билан яқин алоқада бўлади?
3. Ўзбек тили тарихига оид қандай асарларни биласиз?

Таянч тушуничалар:

Ўзбек тили тарихи - ўзбек тилининг туркий тиллардан ажралиб, мустақил тараққий этишини ёритадиган фан.

Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси - ўзбек тилининг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик-семантик тизимини ўрганувчи ўзбек тили тарихининг узвий қисмидир.

Ўзбек тили тарихий грамматикасининг манбалари - тарихий грамматикада таҳлили қилиш, хулоса чиқариш учун асос бўладиган тил фактларини ташувчи ўзбек тилида яратилган ёзма ёдгорликлар.

Ўзбек адабий тили тарихи - ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиётини, нормалари тарихини ўрганадиган ўзбек тили тарихининг узвий қисмидир.

Эски ўзбек адабий тили - XIV асрларда шакллана бошлаган ва XV асрда ривожланган ҳамда то XX асрнинг бошларигача қўлланган адабий тил номларидан биридир.

Фонетика

Режа:

1. *Тарихий фонетиканинг ўрганиш объекти, манбалари.*
2. *Ўзбек тили тарихий фонетикасининг ўрганилиш тарихидан.*
3. *Араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзуви ҳақида.*

Тарихий фонетика ўзбек тили унли ва ундош товушларининг турли даврлардаги тараққиёти, ҳар бир тараққиёт даври учун хос бўлган фонетик система, айрим унли ва ундош товушларнинг шаклланиши ва тадрижий тараққиёти, асосий фонетик қонуниятлар, бўғин тузилишидаги тарихий ўзгаришлар каби қатор масалаларни ўрганади ва ўргатади.

Фонетик система тилнинг қурилиш бириклари орасида ўзининг ўзгарувчанлиги билан лексикадан кейин иккинчи ўринда туради. Бунинг сабаби шундаки, тилнинг ички ривожланиш қонуниятлари, ташқи муҳит-қўшни тиллар, жамият ва фан-техниканинг ривожини, янги-янги сўзларнинг кириб келиши тилнинг фонетик қурилишига тез таъсир қилади.

Тилдаги ўзгаришлар бирданига – бир-икки йил орасида эмас, балки аста-секинлик билан узоқ давр давомида содир бўлади. Дастлаб онда-сонда учрайдиган ҳодисалар, фонетик вариантлар, ёнма-ён қўлланишлар аста-секин қонуниятга айланади. Шунинг учун ҳар бир даврдаги тил шу тилда сўзловчилар учун ўзгармасдай, барқарордай туюлади. Ваҳоланки, тилда тараққиёт ва ўзгариш жараёни ҳеч қачон тўхтамайди. Ўзбек тили эса бир неча тараққиёт даврини бошидан кечирди ва ҳар бир даврнинг ўзига хос қонуниятлари, фонетик системаси бор. Ҳар бир тараққиёт даври учун хос бўлган фонетик системани тиклаш, тасвирлаш каби масалалар ҳам ўзбек тилининг тарихий фонетикасида ўрганилади.

Ўзбек тилининг турли даврларида яратилган ёзма ёдгорликлар, илмий ва бадиий асарлар тарихий-фонетик тадқиқот учун энг асосий манба вазифасини ўтайди, чунки ҳар бир ёзма ёдгорликда шу ёдгорлик яратилган давр тили ўз аксини топади. Ҳар бир ёзма ёзма ёдгорликни атрофлича ўрганиш асосида шу ёдгорлик яратилган даврдаги ўзбек тилининг хусусиятлари, жумладан, фонетик қонуниятларини аниқлаш мумкин.

Ўзбек классик адабиётида шеърининг кенг ривожланганлиги, қофияда ўзаро ўхшаш сўзларнинг ишлатилиши, шаклдошликка асосланиб ёзиладиган туюқ жанрининг мавжудлиги фонетик тадқиқотларга маълум даражада имкон беради. Турли тараққиёт даврларида ёзилган асарлар тилининг фонетик хусусиятларини қиёслаш асосида эса ўзбек тили фонетик системасининг тараққиёт йўлини аниқлаш мумкин. Лекин биз ўтмиш даврлар талаффузини бевосита кузатиш имкониятидан маҳруммиз. Эз навбатида, ёзув

ҳам талаффузни тўла-тўқис акс эттирмаган, шу сабабли тарихий фонетикани ўрганиш катта тўсиқларга учрайди. Таъкидлаш лозимки, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш жараёнида ёзма ёдгорликлар орасида филологик-тилшунослик ва адабиётшунослик асарлари бекиёс аҳамиятга эга. Чунки бундай асарларда тадқиқотчи ўзи билган ва тасвирлаётган тилнинг фонетик хусусиятлари, у ёки бу сўзнинг талаффуз шаклини маълум даражада тасвирлаб беради. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк», Абу Хайённинг «Китобул-идрок лил-лисонул-атрок», Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн», «Мезонул-авзон», Заҳириддин Бобурнинг «Мухтасар», Толеъ Хиравийнинг «Бадоеул-луғат», Мирза Махдийхоннинг «Мабониул-луғат» грамматикаси ва «Санглох» луғати, Фатҳали Кожарийнинг «Луғати атрокия» каби асарларидаги ноёб фонетик маълумот ва изоҳлар ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун энг муҳим манбалар саналади.

Ёзма ёдгорликлардан ташқари, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун ҳозирги ўзбек шевалари, ўзбек тилига қариндош бўлган бошқа туркий тиллар, айниқса, қўшни уйғур, қозоқ, қорақалпоқ, туркман тилларининг ҳодисалари ҳам катта аҳамиятга эга. Ўзбек тили фонетик системасидан чиқиб кетган қатор ҳодисалар (олд ва орқа қатор унлиларнинг фонологик фарқи, чўзиқ ва қисқа унлилар, уйғунлик (сингармонизм) ҳодисаси, товуш алмашинувлари) ўзбек шеваларида ҳамда бошқа туркий тилларда сақланган ва ривожланган. Ўзбек шевалари ва бошқа туркий тилларда сақланган қонуниятлар эса ўзбек тилининг тарихида амалда бўлган деб тахмин қилиш мумкин.

Ўзбек тили тарихий фонетикаси ва грамматикасини билиш она тили ва адабиёт мутахассислари учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга, чунки тарихий фонетика ҳозирги ўзбек тилидаги қатор фонетик хусусиятлар (сон-сана, тўла-тўлов каби товуш алмашинувлари), бир қўшимчанинг турли фонетик вариантларда учраши (чиққан, экан, келган ва ҳ.к), стилистик мақсадда қўшимчаларнинг эскирган фонетик қўринишлари ишлатилиш сабаби, фонетик ўзгаришлар заминида сўзларнинг янги маъно касб этиш имконияти (қуйи ва қудук, тизгин ва тийгин, қишлоқ ва қишлов) ва бошқа шу каби ҳодисаларни тушунтириб беради.

Тарихий фонетика ҳозирги ўзбек шевалари хусусиятларини тўғри изоҳлаш ва диалектал ҳатоларни бартараф этишнинг қулай усулларини ишлаб чиқишда ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Эски туркий тилни амалий равишда ўрганишни бошлаб берган ва асари бизгача етиб келган олим Маҳмуд ибн Хусайн Қошғарийдир. У ўзининг «Девону луғатит турк» асарида туркий адабий тилни тасвирлаш билан чекланиб қолмай, ўзи яшаган даврдаги кўпгина шевалар ва улардаги талаффуз хусусиятлари ҳақида ҳам атрофлича маълумот беради.

Шунингдек, туркий тилларни ўрганишга бағишлаб ёзилган Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддиматул-адаб», Абу Хайённинг «Китобул-идрок лил-лисонул-атрок», Муҳаннанинг «Таржумон туркий ва мўғулий ва

унлилар ифодаланади, қисқа унлилар ҳаракатлар: ост, уст белгилари билан берилади ва ёзувда ифодаланмайди. Таъкидлаш жоизки, туркий(ўзбек) матнларида қандай бўғин бўлишидан қатъи назар унли ҳарфларнинг ёзилиши араб, форс тилларига нисбатан турғунроқдир.

Айрим ундошлар учун икки хил *т* ва *х*, уч хил *с*, тўрт хил *з* белги бор. Шунингдек, араб тилига хос бўлган чуқур бўғиз портловчиси ва саёз бўғиз портловчисини ифодаловчи *айн* ва *ҳамза* ҳарфлари бор. Бундан ташқари, араб алифбосида туркий тилларда кенг тарқалган *п*, *ч*, *г* ундошлари учун махсус ҳарфлар йўқ. Кейинчалик *пе*, *чим*, *гоф* ҳарфлари туркий тил алифбосига киритилган бўлса-да, улар жуда кам ишлатилган ва қўл ёзма асарларда деярли ёзилмаган.

Эски ўзбек тили ҳақида гапирганимизда, ундаги қатъий қондани таъкидлаш жоиз: арабча ва форсча сўзлар манба тили ёзувида қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилган. Уларнинг тўғри ёзилишига жуда катта эътибор берилган, арабча сўзлар ёзилишини бузиш кўпол хато, маданиятсизлик ва саводсизлик ҳисобланган.

Савол ва топшириқлар:

1. Тарихий фонетика нимани ўрғанади?
2. Тарихий фонетикани ўрғанишда қандай манбаларга таянилади?
3. Улуғ мутафаккирларимизнинг филологияга оид қандай асарларини биласиз?
4. Араб ёзувининг ўзига хос хусусиятларини сананг.

Таянч тушунчалар:

Тарихий фонетика- ўзбек тили фонетик тизимининг тараққиёт тарихини ўрғанадиган ўзбек тили тарихий грамматикасининг бир бўлиmidир.

Эски ўзбек ёзуви- араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувининг номларидан бири.

Фонетик тизим (система)- ўзбек тили ва унинг тараққиёти давридаги унли ва ундошлар, фонетик қонуниятлар, ургу ҳамда интонация каби барча фонетик ҳодисаларнинг жамланмаси.

Эски ўзбек тилида унли ва ундошлар тараққиёти

Режа:

1. Эски ўзбек тилида унлилар тизими.
2. Эски ўзбек тилида унлилар чўзиқлиги.
3. Ундошлар тизими.
4. Товушлар уйғунлиги.

Эски ўзбек тилидаги, умуман, ўзбек тили тарихида қўлланган унлиларнинг миқдорини белгилаш масаласи мунозаралидир.

Талқикотчиларнинг унлиларни аниқлаш борасида турли тамойилларни-чиларнинг олд қатор-орқа қатор, чўзиқ-қисқалиқ хусусиятларини асос қилиб олиши натижасида уларнинг миқдорини айна бир хил белгилаш учун айничилик туғдириб келди. Тил тарихига оид илмий ишларда эски ўзбек тилида 6та, 8та, 9та унлининг мавжуд бўлганлиги ҳақида фикрлар учрайди.

Эски ўзбек тилидаги туркий сўзларда сингармонизм қонунининг амал қилиши, ҳозирги ўзбек шеваларида контраст жуфт унлиларнинг сакланиб қилиши эски ўзбек тилида 9та унли, арабча, форсча сўзлардаги *ā* унлисининг эски ўзбек тилидаги ўрни қатъийлигини ҳисобга олганда 10 та унли мавжуд бўлган деган хулосага келиш мумкин.

Шундай қилиб, эски ўзбек тилида 10 та унли фонема бўлиб, улар куйидагилар: *а, э, о, ە, у, и, ы, э, ā*.

Унлилар характеристикаси:

а- умумтуркий, орқа қатор, қуйи-кенг, лабланмаган. Манбаларда *алиф* билан берилади, айрим қисқа бўғинларда ҳарфий ифодага эга бўлмайди.

й- араб, форс тилидан ўзлашган сўзларда қўлланади, орқа қатор, қуйи-кенг, лабланган. Ёзувда ҳар доим ҳарфий ифодага эга ва *алиф* билан берилган.

э- аксарият туркий тилларда мавжуд, олд қатор, қуйи-кенг, лабланмаган. Манбаларда *алиф* билан берилади, қисқа бўғинларда *алиф* ифодаланмаслиги қам мумкин.

э- туркий тилларда кейин пайдо бўлган ва *и* олд қатор унлисининг варианты сифатида вужудга келган. Эски ўзбек тилида мустақил унли сифатида қатнашади, контраст жуфтлиги йўқ, олд қатор, ўрта-кенг, лабланмаган унли, ёзувда сўз бошида *алифу ёй* билан, сўз ўртаси ва охирида *ёй* билан ёзилади. Айрим ёдгорликлардаги қисқа бўғинда ҳарфий ифодага эга бўлмаслиги мумкин.

и- умумтуркий, олд қатор, юқори-тор, лабланмаган. Ҳарфий ифодаси *э* унлисига айнандир.

ы- умумтуркий, орқа қатор, юқори-тор, лабланмаган, ҳарфий ифодаси *и* унлиси билан айнандир.

о- умумтуркий, орқа қатор, ўрта-кенг, лабланган. Сўз бошида *алифу вов*, сўз ўртаси ва охирида *вов* билан берилган.

о- умумтуркий, олд қатор, ўрта-кенг, лабланган. Ҳарфий ифодаси *о* билан айнандир.

у- умумтуркий, орқа қатор, юқори-тор, лабланган, ҳарфий ифодаси *о* унлиси сингаридир.

ү- умумтуркий, олд қатор, юқори-тор, лабланган, ҳарфий ифодаси *о, ە, у* унлилари билан ўхшаш.

Бу унлилар ўрни билан бирламчи ва иккиламчи чўзиқликларга эга бўлади. Улар худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, уч хил хусусиятига кўра тасниф қилинади:

1. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра:

1. Олд қатор (тил олди, юмшоқ) унлилар: *э, и, у, ە, э*.

2. Орқа қатор (тил орқа, қаттиқ) унлилар: *а, ы, у, о, ā*.

II. Тилнинг вертикал ҳолатига кўра:

1. Юқори(тор): *ү, у, и, ы.*
2. Ўрта(кенг): *ө, о, э.*
3. Қуйи(кенг): *а, э, ä.*

III. Лабларнинг иштирокига кўра:

1. Лабланган: *у, у, о, ө, ä.*
2. Лабланмаган: *а, э, и, ы, э.*

Араб ёзуви асосидаги эски ўзбек ёзувида бу унлиларнинг ҳар бири учун алоҳида белги бўлмаса-да, сўзнинг ўзак ва қўшимчаси таркибидаги қ,ғ ўзакдаги унлининг қаттиқлигига, қ,ғ эса юмшоқлигига ишора қилиб келади: *атқа-отга; эткә-ғўштга; төргә-тўрга, (юқорига).*

Ҳозирги ўзбек адабий тили талаффузи ва ёзувида олд қатор(юмшоқ) ва орқа қатор(қаттиқ) унлилар кескин фарқланмайди. Лекин эски ўзбек тилида бу фарқ катта аҳамиятга эга. Унлиларнинг қатори олд, орқа эканлиги тилнинг горизонтал-тишлар ёки бўғиз томонга ҳаракати билан белгиланади. Тилнинг тишларга яқинлашган ҳолатида талаффуз этилганда, олд қатор унлилар ҳосил бўлади. Орқа қатор унлилар талаффуз этилганда, тилнинг учи милқдан анча узоқлашади.

Унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлиги ҳозирги ўзбек тилидан бошқа барча туркий тилларда, шунингдек, эски ўзбек тилида ҳам жуда катта аҳамиятга эга, унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлиги сўз маъноларини фарқлашга хизмат қилади: *олтурды-ўтирди, олтурди-ўлдирди; тор-уйнинг тўри, тор-тўр, тузоқ.*

Ўзбек тили тарихида чўзиқ унлилар ҳақида сўз юритилганда, уч масалани фарқлаш лозим:

1. Араб ва форс тилларидан эски ўзбек тилига кириб келган сўзларда чўзиқ ва қисқа унлиларнинг ўзаро муносабати.

2. Туркий сўзлардаги унлиларда бирламчи чўзиқлик.

3. Туркий сўзлардаги иккиламчи чўзиқлик.

Араб ва форс тилларида унлилар икки хил- қисқа ва чўзиқ бўлади. Бу тиллардаги чўзиқ-қисқаликнинг фарқи мустақил фонологик фарқ бўлиб, чўзиқ ва қисқа унлилар алоҳида фонемаларни ташкил этади. Лекин бу тилларда унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлиги фарқланмайди.

Ўзбек тилига арабча ва форсча сўзлар кириб кела бошлаши билан бу сўзларда чўзиқ ва қисқа унлиларнинг маъно фарқлаш вазифаси ҳам кириб келди: *ādam- одам; адам-йўқлик; а* ва *ā* билан эски ўзбек тилида мавҳум отларнинг бирлик ва кўплик формалари фарқланади: *адаб-адаб, ādāb- одоблар.*

Туркий сўзлардаги бирламчи чўзиқлик масаласи жуда мураккабдир. Олимлар тахминига кўра жуда қадимги ёзма ёдгорликлари бизгача етиб келмаган даврларда (умумтуркий тилда)- туркий сўзларда чўзиқ ва қисқа унлилар фарқланган. Эски туркий ҳамда эски ўзбек тилида чўзиқ ва қисқа унлиларнинг фарқланиши, уларнинг фонологик аҳамияти ҳақида қарама-қарши маълумотга эгамиз. Маҳмуд Қошғарий, Толеъ Ҳиравий, Мирза Маҳдийхон ва бошқа тилшунослар чўзиқ а, баъзан чўзиқ и унлиси ҳақида ёзадилар. Маҳмуд Қошғарий а унлини сўзларни икки алиф билан келтирган.

Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларнинг унли товушларини тавсифлаб шундай ёзади: «Унлиларни чўзиқ ёки қисқартириб талаффуз қилиш сўзга зарар бермайди» (МҚ, I, 385). «Девон»нинг бошқа бир жойида яна ҳам шундай ёзади: *йыгач* дейиш ҳам мумкин, *йыгач* дейиш ҳам мумкин, *танук* дейиш ҳам, *танук* дейиш ҳам мумкин. (МҚ, II, 45). Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўзларидан битта хулоса чиқариш мумкин: XI аср адабий тилида чўзиқ унлилар шу давр уруғ-қабилла тилларида бир хил бўлмаган, яъни у айрим уруғ-қабилла тиллари (шевалари)да мавжуд бўлган ва айримларида эса қўлланмаган. Маълумки, бу ҳолат ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай ҳолатдадир. Ёрилмачи чўзиқ унлилар ҳозирги ўзбек тилининг Иқон, Қорбулоқ, Фориш каби шеваларида сақланиб қолган, бошқа шеваларда эса қўлланмайди. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, қадимги туркий тилининг барча шеваларида ёрилмачи чўзиқлик умумий характерига эга бўлмаган.

Алишер Навоий эски ўзбек тилининг фонетик имкониятлари, шеър тузиш ва қофиялашдаги қулайликлари ҳақида тўхталиб, бу тилдаги унлиларнинг қисқа ҳам, чўзиқ ҳам талаффуз этилиши шеърят учун қулай эканини таъкидлайди. Буюк мутафаккир, жумладан, *ара* сўзини *ара* сифатида талаффуз этиб, форсча *сара*, *дара* сўзлари билан ҳам, *арā* сифатида талаффуз қилиб, чўзиқ унлилар форсча *сарā*, *дарā* сўзлари билан ҳам қофиялаш мумкинлигини уқтиради (МЛ, 114). Алишер Навоийнинг берган маълумотларидан ҳам қатъий хулоса чиқариш мумкин: туркий сўзларда чўзиқ-қисқалик фонологик вазифани бажармаган.

Эски ўзбек тилидаги кейинги чўзиқлик сўзнинг ўртаси ва охирида *г, ғ, й, ҳ* товушларининг тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлган: *би:з-бигиз*; *ки:з-кигиз*; *қы:н-қийин*. Алишер Навоий *биз-биз* (кишилик олмоши) ва *би:з-бигиз* сўзларини зид кўяр экан, мана шу кейинги чўзиқлик ҳақида маълумот беради (МЛ, 114).

Унлилар уйғунлиги (*сингармонизм*- грекча *син-ўхшаш*, *ҳармони*- оҳанг) туркий тилларнинг муҳим фонетик хусусиятларидандир. Унлилар уйғунлиги деб, сўзнинг ўзақ ва қўшимчаларидаги товушларнинг ўзаро мослашиши, уйғунлашиши, бир-бирига ўхшаш бўлишига айтилади.

Унлилар уйғунлиги *танглай* (*палатал-веляр*) ва *лаб* (*лабиал*) каби икки турга бўлинади.

Танглай уйғунлиги. Сўзнинг ўзагида орқа қатор (а, ы, о, у, а) унли бўлса, қўшимчада ҳам орқа қатор унли, сўзнинг ўзагида олди қатор унли (э, э, и, ү, ө, е) келса, қўшимчада ҳам олди қатор унли келиши танглай уйғунлиги дейилади. Мисоллар: *атның, келгән, барған, ишләр*.

Эски туркий ва эски ўзбек тилларидаги танглай уйғунлигининг ўрта аср тишунослари томонидан талқини ҳам диққатга сазовордир. Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларни икки гуруҳга *қ, ғ* ли қаттиқ ўзақли сўзлар, *к, г* ли юмшоқ ўзақли сўзларга бўлади.

Лаб уйғунлиги. Сўзнинг ўзагида лабланган *о, о, у, у* унлилардан бири келса, қўшимчадаги унли товушнинг ҳам ўзақдаги унли товушга мослашиб

лабланишига лаб уйғунлиги дейилади. Танглай уйғунлигидан фаркли ўлароқ, лаб уйғунлиги кенг тарқалмаган. Мисоллар: *қолум, көзүм, йүзүм, туштум*.

Сингармонизм қисман ундошларга ҳам алоқадордир. Олд ва орқа қатор унлиларнинг уйғунлашиб келиши сўзлардаги ундошлар вариантини танлашга олиб келади. Масалан, *бошлаган, келган* сўзларидаги сифатдош қўшимчасининг *э* ва *е* ундошларда қатнашиши унлилар уйғунлиги туфайлидир. Бу, айни замонда, аффиксларнинг вариантларини кўпайтиришга хизмат қилади (Бу ҳақда морфология қисмида баҳс қилинади).

Ундошлар тараққиёти. Эски ўзбек тилидаги ундошлар тавсифи Махмуд Кошғарий томонидан берилган. Лекин бу тилшунос олим кўрсатган ундошлар тўла эмас. Чунки у эски ўзбек тилига араб ва форс тиллар таъсири остида ўзлашган *ф, х, ҳ, ж* товушларини ва айрим бошқа товушларни ўз сирасига қўшмаган. Эски ўзбек тили ундошлари қадимги туркий тил ундошлари билан солиштирилганда, эски ўзбек тилида янги ундошлар- лаб-тиш *в* ва *ф*, лаб-лаб *в*, лаб-тиш *з*, сирғалувчи *ж*, чуқур тил орқа сирғалувчи *х*, бўғиз ундоши *ҳ* пайдо бўлганини кўриш мумкин. Демак, эски ўзбек тилида қуйидаги ундошлар амалда бўлган: *б, п, ф, в, м, т, д, с, з, н, р, л, ш, ʼ, ж, ч, к, г, қ, э, ғ, й, х, ҳ, ʼ*

Эски ўзбек тили ундошларини ҳозирги ўзбек тили ундошлари билан солиштириш шуни кўрсатадики, ўзбек тили тарихида ундошлар кескин сифат ўзгаришларига учрамаган. Ундошларга оид ўзгаришлар, асосан, янги ундошларни ўзлаштириш ва товуш алмашилишлари билан чегараланади, бу эса ўзбек тили тарихида ундошлар унлилардан кўра барқарор бўлган, деб хулоса чиқариш мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Олд қатор ва орқа қатор унлиларни сананг.
2. Лабларнинг иштирокига кўра унлилар қандай тасниф қилинади?
3. Чўзиқ унлилар ҳақида гапиринг.
4. Қадимги туркий тилга хос бўлмаган ундошларни сананг.
5. Манбалардаги араб ва форс тилидан ўзлашган ундошлар қатнашган сўзларни топиб, луғат тайёрлашга киришинг.

Таянч тушунчалар:

Унлилар таснифи - оғиз бўшлиғида тилнинг ҳаракати ҳамда оғизнинг очилиш даражаси, лабларнинг иштирокига кўра унлиларни гуруҳларга ажратиш.

Юмшоқ унли - олд қатор унли.

Қаттиқ унли - орқа қатор унли.

Сингармонизм – унлилар уйғунлиги қонуни.

Палатал сингармонизм – унлиларнинг танглай (олд қатор-орқа қатор) уйғунлигига асосланган сингармонизмнинг тури.

Унлиларнинг бирламчи чўзиқлиги – туркий сўзларнинг биринчи бўғинида қайд қилинадиган унлиларнинг табиий чўзиқлиги.

Унлиларнинг иккиламчи чўзиқлиги – сўздаги бирор ундош товушнинг кучсизланиши ва тушиб қолиши ҳисобига юз берадиган чўзиқлик.

Морфология. От сўз туркуми

Режа:

1. *Морфология ҳақида умумий маълумот.*
2. *Грамматик сон категорияси.*
3. *Эғалик категорияси.*

Ҳозирги ўзбек тилида бўлганидек, эски ўзбек тилида ҳам сўз туркумларининг йирик уч гуруҳи қайд қилинади. Булар мустақил сўзлар, ёрдамчи сўзлар ва ундовлар. Лекин бу сўз туркумларининг ички категориялари узоқ даврлар мобайнида ўзига хос равишда тараққий этиб келди. Профессор Ш.Шукуров бу тарихий тараққиётни уч босқичга ажратади:

Биринчи босқич. Бу босқични XIV асрнинг охиригача бўлган давр ташкил этади. Бу давр эски ўзбек адабий тилининг шаклланиш арафаси бўлиб, бу давр тилида қадимги туркий тилга оид кўпгина формалар янги формалар билан параллел қўлланиб келган ҳамда ёзма ёдгорликларда диалектал ҳодисалар кўплаб акс этган. Шунингдек, бу давр тилида бошқа туркий тилларга оид бўлган сўз формалари ҳам истеъмолда бўлган.

Иккинчи босқич. Бу босқич XIV асрнинг охири ва XIX асрнинг 2-ярмигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда эски ўзбек адабий тили вужудга келди ва маълум даражада адабий меъёрга эга бўлди.

Учинчи босқич. XIX асрнинг 2-ярмидан бошланади. Унинг характерли хусусиятлари адабиётда демократик оқимнинг пайдо бўлиши, вақтли матбуотнинг вужудга келиши, китобларнинг нашр этилиши ва шуларнинг натижасида эса адабий тил билан халқ сўзлашув тилининг яқинлаша боришидир. Демак, ўзбек адабий тили халқ жонли сўзлашув тили ҳисобига бойиб борди.

От ва унинг ички категориялари.

Маълумки, от предмет ва предметлик тушунчасини ифодалайдиган сўз туркуми бўлиб, у грамматик сон, келишик ва эғалик категорияларига эга бўлади.

Грамматик сон категорияси. Эски ўзбек тилида ҳам ҳозирги ўзбек тилидагидек, бирлик сон сўз негизига мувофиқ келади. Кўплик эса махсус грамматик кўрсаткичлар билан ифодаланади. Эски ўзбек тилида кўплик маъносини қуйидаги қўшимчалар ифодалаган:

-лар\\-ләр. Бу кўшимчанинг қўлланиши ҳозирги ўзбек тилидагидек, кенг бўлган: Ул кенддаги *кишиләр* келиб турур (ҚР). *Ташиларни* тамам бу тағдын элтәрләр (БН).

Бу кўшимча эски ўзбек тилида ҳам айрим ҳолат ва мавхум тушунчани билдирувчи отларга қўшилганда кўпликни эмас, балки кучайтириш, таъкидлаш каби маъноларни ифодалайди: Аның душманлари көп *қайғулар* тапты (ЎН). Аҳмад Юсуф бег *ытыраблар* қылыб айтадур ким... (БН).

Шу билан бирга, бу кўшимча хурмат маъносида ҳам қўлланган: *Аталары* эзгү киши эрди (Таф.). *Қабрлары* Балхдадур (МН).

-ат\\-әт. Маълумки, қадимги туркий тилда бу кўшимча -т вариантида (*қыйын (азоб)- қыйыг (азоблар)*) қўлланиб, кўплик ва жамлик маъноларини ифодалаган. Эски ўзбек тили ёдномаларида, хусусан, «Бобирнома»да бу кўшимча -ат\\-әт тарзида қўлланиб, худди шу маъноларни ифодалаган: *Маҳаллат, бегәт, туманат, бөлүкәт, багат*.

Шуни айтиш керакки, қадимги туркий тилда *оглан, эрән* сўзларида учрайдиган кўплик маъноси эски ўзбек тилида кўплик маъносида эмас, балки бирлик маъносида қўлланган: *Йыгггыңыз бегләру огланларны (ШБ). Эрәнләр айтурлар (Таф.)*.

Маълумки, ҳозирги ўзбек тили лексикасида араб сўзлари маълум ўрин тутади. Бу ҳол эски ўзбек адабий тилида кучлироқ бўлган. Шу муносабат билан кўплик шаклида ўзлаштирилган сўзлар кўплик маъносида қўлланган: *шуарә (шоирлар), улама (олимлар), саләтын (султанлар)*. Айрим ҳолларда бундай сўзлар бирлик маъносида ўқилиб, уларга -лар\\-ләр кўшимчаси қўшилаверган: *Йолда ажайыблар көрдиләр (ҚР). Бурунғы шуарә ва акйбирлар зайлыда мазкур болгайлар (МН)*.

Эгалик категорияси. Предмет ва предметлик тушунчасининг нутқдаги уч шахсдан бирига тааллуқли эканлигини билдирувчи кўшимчалар жами эгалик категориясини ташкил этади. Эгалик қўшимчалари негизнинг тил олди ва тил орқа хусусиятига ҳамда негизда лабланган унлиларнинг қатнашишига қараб, турли фонетик кўринишларда қўлланган:

-м кўшимчаси. Унли билан тугаган ҳар қандай негизга қўшила олади: *атам, әкәм*.

-ым кўшимчаси. Ундош билан тугаган тил орқа унлилари мавжуд негизларга қўшилади: *Фурққатыңдын зағфарән узра төкәрмен лалалар || Лалалар эрмәски бағрымдын эрүр паргалалар (Нав.)*.

-им кўшимчаси. Ундош билан тугаган тил олди унлилари мавжуд негизларга қўшилади: *Меҳрим отын ҳушу сабру ақлу ҳис йашурмады || Меҳри ламизъ төрт бурқаъ кейнидин пынҳан эмәс*.

-үм кўшимчаси. Ундош билан тугаган ва тил олди унлилари қатнашган негизларга қўшилади: *Ул лаби унабгун көнлүмгә эккән тухмы меҳр || Көнлүм ичрә йашурун дурданадек унаб ара*.

-ум кўшимчаси. Ундош билан тугаган тил орқа лабланган унлилар қатнашган негизларга қўшилади: *Болмадым умрумда бир дам хатыры хуррам билә || Гар иликдин келсә бир дамни кечүрмаң гам билә*.

I шахс кўплиги, II шахс бирлик ва кўплигида ҳам юқоридаги қоида ўз кучини сақлайди. I шахс кўплигида эгалик кўшимчалари *-мыз|| -миз, -ымыз|| -имиз, -умыз|| умиз ва -умуз|| -умуз тарзида*; II шахс кўплигида *-ңыз||-ңыз, -ыңыз||-иңыз, -уңыз||-уңыз, -ууз||-ууз тарзида*; III шахс бирлик ва кўплигида *-сы||-си* (унлилардан сўнг), *-ы||-и* (ундошлардан сўнг) кўшимчалари кўшилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Тарихий морфологиянинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?
2. Кўплик маъносини ифодаловчи морфологик шаклларни сананг. Арабча кўплик шаклидаги сўзлар лугатини тузинг.
3. Эгалик кўшимчаларининг ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайдиган вариантларига манбалардан мисол келтиринг.

Таянч тушунчалар:

Сўз туркуми – сўзларнинг лексик-грамматик хусусияти бўлиб, сўз маъноси, морфологик категорияларга эгаллиги, синтактик вазифаси жиҳатдан гуруҳланишидир.

Грамматик категория – бир тизимдаги шакл (форма)лар жами, у одатда шакланмаган ва шакланган сўз шаклларининг зиддиятидан (оппозициясидан) ҳосил бўлади.

Келишик категорияси

Режа:

1. Келишиклар тараққиёти.
2. Эски ўзбек тилида бош, қаратқич, тушум келишиклари.
3. Эски ўзбек тилида жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари.

Келишиклар гапда отнинг ёки отлашган сўзнинг феълга, баъзан бошқа сўз туркумига муносабатини ифодалайдиган формалардир. Эски ўзбек тилида ҳозирги ўзбек тилидагидек, 6 та келишик шакли сақланган. Туркий тиллар тараққиётининг қадимги даврлари учун характерли бўлган восита келишиги шакли XIII-XIV асрларга оид ёзма ёдгорликлар тилида ҳам маълум даражада қўлланган. XV аср ва ундан кейинги даврларда восита келишигининг қўлланиши анча чегараланган бўлиб, ўзининг грамматик хусусиятини йўқотган ва келишик категорияси сифатида истемолдан чиққан. Шу даврдан бошлаб восита келишиги шаклида қўлланган сўзлар равиш категориясига ўтган ёки ўтиш жараёнида бўлиб, пайт, ҳолат каби маъноларни ифодалашга хизмат қилади: *Аҳ уруб, фарйād этар-мен сенсизин || бу вужудымдын қалыбтур йалғуз үн (Лутфий)*. Болса жаннатда Атāйи сенсизин, қылғай фығāн (Атоий).

Бош келишик. Одатдагидек, бу келишик махсус кўрсаткичга эга бўлмайди. Унинг асосий синтактик функцияси эга вазифасида келишидир: *Саккакий ул ай манзылына худ йэта билмэс (Саккокий). Анда көп уламалар давра алыб олтурубтурлар (Фурқат).* Шу билан бирга, бош келишикдаги сўз кесим ва иккинчи даражали бўлак вазифасида ҳам келади.

Қаратқич келишиги. Бу келишик кўшимчаси кўп вариантлидир. Негизнинг фонетик хусусиятига қараб, аффиксининг махсус вариантлари кўшила беради:

-ның ||-ниң. Мазкур кўшимча ҳар қандай негизларга кўшила беради: *қойчының ити (Тафсир). Элчиниң шаҳдлық заҳры ши:шэси... (Хамса).* Бу кўшимча XV асргача бўлган ёдномаларда таркибида лабланмаган унлилар бўлмаган негизларга кўшилган. Кейинги даврда эса ҳар қандай негизга кўшилган.

-нуң ||-нүң. Қаратқич келишигининг бу варианты охири бўғинда лабланган унлилар қатнашган негизларга кўшилади: *Расулнуң сөзи (Тафсир). Харуннуң ақлы (ҚР). Көзүнүң аллыда нарғис кэлиб қатыз көзлүг... (Хамса).* Бу кўшимчанинг юкоридаги негизларга кўшилиши XV-XVI асрларгача давом этган. Шунингдек, бу конуниятдан чекиниш ҳоллари ҳам учрайди: *Көзниң пийати (Атойи), халқнуң ранжи (Тафсир).*

-ың ||-иң ||-уң. Қадимги туркий тилда ундош билан тугаган негизларга кўшиладиган бу кўшимчалар эски ўзбек тилида ҳам учрайди. Лекин унинг қўлланиши айрим сўз шаклларигагина хосдир. Бу давр ёдномаларидан мазкур кўшимча фақат «Тафсир»да анча кенг қўллангандир: *ул элиң эвлэри, анларың эвлэри.*

-уң кўшимчаси. Бу кўшимча ким олмоши билангина қўлланган: *Сен кимүң оғлы-сен?*

Қаратқич келишиги кўшимчасининг бундай вариантлари сингармонизмли туркий тилларда ва сингармонизмли ўзбек шеваларида ҳам учрайди.

Бу келишикнинг белгисиз қўлланиши эски ўзбек адабий тили учун ҳам характерли бўлган: *Мулк икки бағы икки алам || Султанлыз эрүр саңа мусаллам (Хамса).*

Тушум келишиги. Эски ўзбек адабий тилида тушум келишиги *-ны ||-ни || -н ||-ы ||-и* вариантларига эга бўлган.

-ны||-ни. Бу аффикс ўзбек тили тараққиётининг барча даврларида қўлланиб келган: *Йолны беркитэйин, қамузны қутқарайын (ҚР). Бу сөзни кизләдилэр (ТФ).* Бу кўшимча «Бобирнома» асарида қаратқич маъносини билдирган: *Бир қырғавулны үскүнәсини төрт киши йеб тугата алмайдур (БН).*

-н. Бу кўшимча варианты эски ўзбек тилида анча фаол қўлланган Лекин у III шахс эгалик кўшимчасидан кейин кўшилган: *Қылыч бирлә башын кести (ЎН). Исмайлның эвин сорды (ҚР).* Тушум келишигининг бу кўшимчаси шеърий асарларда кенг қўлланган.

-ы||-и. Бу кўшимча I ва II шахс эгалик кўшимчаларидан кейин кўшилган: *Аدل қулагы-ла эшит ҳалымы (Муқимий). Ақлымы тамам алды түгмәи гирибаниң (Фурқат).*

Тушум келишигининг белгисиз кўлланиши ҳам эски ўзбек тили учун характерлидир: *Қоймағумдур этәгиң (Бобир). Коңул шәкәр бикин агзың көрүп (Саккокий).*

Тушум келишигининг қадимги туркий тилга хос бўлган -e||-z, -ыe||-uz||-ye||-yз вариантлари эски ўзбек тилида учрамайди.

Жўналиш келишиги. Бу келишик кўшимчаси эски ўзбек тилида -қа||-га ||-кә ||-гә, -а||-ә ва -на ||-нә каби вариантларга эга. Шу билан бирга, қадимги туркий тилга хос бўлган -зару|| -гәру || -қару || -кәру, -ра || -рә, -ру ||-рү кўшимчалари ҳам айрим ёдномаларда учрайди.

-e||-гә варианты унли ва жарангли ундош билан тугаган сўзларга кўшилади, -қа кўшимчаси жарангсиз ундошлар ва e,ç ундошлари билан тугаган негизларга кўшилади: *Эйким бары ишәр ахлыга сән хән йаңлыг || Шәъриң бҳары ишәрләргә султән йаңлыг (Бобир). Ләла қадаҳына таиқа урдуң || Жәла гүҳҳарини башқа урдуң (Хамса).*

XIII-XIV аср ёдгорликларида бу тартиб бузилган, яъни, -га ўрнида -қа кўшимчаси ёки аксинча кўлланаверган: *Ибраҳимга || Ибраҳимқа, авга || авқа, отга || отқа (ҚР).*

-кә||-гә. Тил олди унлилари қатнашган негизларга кўшилади. Эски ўзбек тилида қай ҳолларда -кә, қайси ҳолларда -гә кўшимчасининг кўшилишини аниқлаш бирмунча қийин, чунки араб ёзувида бу икки вариант ҳам (коф) ҳарфи билан ёзилган. Шунга қарамасдан, жарангли ва сонор ундошлар ва унлилардан сўнг -гә, жарангсиз ундошлардан сўнг -кә кўшимчасининг кўлланишини мушоҳада қилиш мумкин: **Коңлүмгә дәрәд кәлгәли...** (Бобурнома). **Эликкә мәниң йашым йәти (Ш. турк).**

-а /-ә. Бу аффикслар ундош билан тугаган сўзларга кўшилади. Лекин унинг кўлланиши жанрлар бўйича чегараланган. Бу форма XIII- XIV шеърий асарларда ҳам, прозаик асарларда кўлланиши ҳолда, XV аср ва ундан кейинги даврларда асосан шеърий асарларда учрайди: *Башларыны қашыма йәткүрүңүз (Шайбонийнома). Кәл, тақы йуртуңа эгә бол (Ш.тар.). Нә учун аввал өзүңә йишә ққылдың мәни (Оттой). Йә рабб, нә ажаб йәри жафәкәра йолуқтум || Көзи-йу қашы жәду-ву маккара йолуқтум (Лутфий).*

Қадимги туркий тилга оид бўлган -зару/-гәру// -қару/-кәру// -ру/-рү аффикслари эски ўзбек тилида ўзининг келишик функциясини йўқотган. Улар кейинчалик эски ўзбек тилида ҳам равиш ясовчиларга айланиб кетган.

Қадимги туркий тилга оид бўлган -ра/-рә аффикси «Тафсир»да учрайди: *На Муҳаммад, таица чық.* Бироқ кейинчалик бу аффикс ҳам равиш ясовчига ўтиб кетган: *ичрә (ичкари), асра (пастки, куйи).*

Жўналиш келишигининг белгисиз кўлланиши ҳам эски ўзбек тили учун характерли бўлган. Мисоллар: *Сенки ул йан әзимәт эткүңдүр (Навоий). Бир ишиси йибәрүр болды Хисәр (Шайбонийнома).*

Ўрин-пайт келишиги. Бу келишикни ҳосил қиладиган куйидаги аффикс вариантлари учрайди:

-*да/-дә* жарангли ундош ва унли билан тугаган сўзларга қўшилади: *Қайғуда заъиф болды (ҚР). Йўзүндә нуры тажаллы, лабыңда жасавҳари руҳ (Лутфий).*

-*та/-тә* жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга қўшилади: *Бу ишта ихтййарым йоқ турур (Атоий). Танымакта мэгәр йанылмыш-сен (Навоий).*

Ўрин-пайт келишигининг *-та/-тә* аффикси «Бобурнома»да ва айрим бошқа асарларда учраса ҳам, одатда, жарангсиз ундошлардан кейин ҳам *-да/-дә* аффикси қўшила берган.

Чиқиш келишиги. Бу келишикни ҳосил қилувчи қуйидаги аффикслар мавжуд:

-*дын/-дин* унли ва жарангли ундош билан тугаган сўзларга қўшилади: *Чарқ қасрыдын қуйаш ҳар кун түшәр аламарā (Навоий). Андыжанның нәшбәтисидин йахшырақ нәшбәти болмас (БН).*

-*тын/-тин* жарангсиз ундош билан тугаган сўзларга қўшилади: *Сен баштын айақ жан-сен (Муҳаббатнома),* лекин жарангсиз ундошлар тугаган сўз негизларига ҳам *-дын/-дин* аффикси қўшила беради. Аксинча жарангли ундош билан тугаган сўзларга ҳам *-тин* || *-тын* аффиксининг қўшилиши қайд қилинади: *Хожандтын Ахсыга кэлүр (Бобур).*

-*дан/-дән//тан/-тән.* Бу аффикс XV асрдан олдинги ёдгорликларда учрайди ва улар факультатив характердадир: *Уч кундин сөң зиндандан чықардылар (ҚР).*

Чиқиш келишигининг қадимги туркий тилга оид *-дун/-дун//-тун/-тун* аффикслари сўзнинг охирги бўғинлари лаб унлилари билан келган негизларга қўшилади. Эски ўзбек тилида бу аффикслар фақат «Ўғузнома»да учрайди: *Қырқ кундун сөң, көп тоқушгудун сөң, ануң көзү көктүн көкрәк ерди.*

Тил тарихи фактлари шуни кўрсатадики, чиқиш келишиги формаси кейинги даврларда шаклланган бўлиб, унинг ўрнини маълум даврларда ўрин-пайт келишиги бажарган. Гарчанд бу хусусият қадимги туркий тилга хос бўлса ҳам, эски ўзбек адабий тилида чиқиш келишиги маъносида ўрин-пайт келишиги формаси қўлланган: *Башыны уч йердә йардылар(Тафсир).* Бу *ишлардә* бирини ққълсаңыз (ҚР).

Восита келишиги. Юқорида таъкидланганидек, бу келишик қадимги туркий тилга оид бўлган ҳодисадир. Лекин у XIII-XIV аср ёдгорликларининг айримларида учраб туради: *Фасиҳ тилин жавāб берди (Тафсир).* Аны кишилар көзин көргән бар-му?

Восита келишиги XV асрга оид манбаларда, масалан, Лутфий, Атоий асарларида ҳам учрайди. Лекин бу даврда восита келишигининг истеъмом доираси чегараланган бўлиб, маъноси ҳам торайган. Мисоллар: *Фарйад этәрәм түшкәли мән йалғузун андын// хэч олды таным, қалды ҳамин йалғуз үн андын (Лутфий).* Кэрәкмәс сэнсизин, вааллаҳ, маңа жән миннаты (Атоий).

Восита келишиги формасидаги сўзларнинг бир қисми равиш категориясига ўтган. Равиш категориясига ўтиш, асосан, пайт билдирувчи сўзлар доирасида бўлган: *қышын, йазын, эртән, кэчин, тунун* каби. Бу

сўзлар таркибидаги *-ын,-ин,-ун,-ун,-н* восита келишиги аффикси бўлиб, кейинчалик сўзнинг таркибий қисмига айланган ва бундай сўзлар равиш инфантида шаклланган.

Савол ва топшириқлар:

1. Қаратқич келишиги кўшимчаларини сананг.
2. Жўналиш келишигининг қадимги туркий тилга хос бўлган қандай кўшимчалари мавжуд?
3. Келишик кўшимчаларининг ҳар бирига ёдномалардан мисоллар ёзинг.
4. Восита келишиги қандай ҳосил қилинган?

Танч тушунчалар:

Келишик категорияси – аслида отнинг феълга тобелигини таъминлайдиган сўз формалари жами.

Сўз формаси (шакли) – лексик маъно, грамматик маъно ва уни ифодалаш усуллари йиғиндиси.

Келишик кўшимчаларининг белгили-белгисиз қўлланиши – келишикнинг кўшимчага эга бўлганлигини (аслида 20-йилларда «белги» термини «кўшимча» маъносини англатган) ёки эга бўлмаганлигини билдиради.

Сифат

Режа:

1. *Сифат сўз туркумининг тарихий тараққиёти.*
2. *Сифат ясалishi.*
3. *Сифат даражалари ва унинг иттенсив формалари.*

XV—XIX асрларга мансуб манбалар тилида қайд этилган сифатлар ҳам умуман туркий тиллардаги, хусусан, ўзбек тилидаги сифатларга хос барча хусусиятларга эга бўлиб, булардан асосийлари қуйидагилар:

Нарса-предмет ва ҳодисаларнинг белгисини билдириш сифатнинг семантик асосидир. Белги билдириш хусусияти ва табиати жиҳатидан туб (аслий) ва нисбий сифатлар бир-биридан қисман фарқланувчи ўзгачаликларга эгадир:

- туб сифат ифодалайдиган белги тушунчаси шу сифатнинг тўғридан-тўғри маъносидан англашиладиган ранг, тус, тур, там, маза, ҳажм, вазн, меъёр, сатҳ, миқёс каби доимий сифатий белгилар билан боғлиқ бўлади, бу доимий сифатий белгилар конкрет ва абстракт

характерда бўлиши мумкин: *ақ алма, ақ қоңул, аччық дәнэк, аччық дард каби*;

• нисбий сифатда эса белги тушунчаси шу ясама сифатга асос бўлган сўздан англашиладиган нарса-предмет ёки ҳодиса маъноси билан боғлиқ бўлиб, унинг белги хусусияти бошқа турдаги нарса-предмет ёки ҳодисага турли даражада нисбат берилиши орқали ифодаланади.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сифат тарихан морфологик кўрсаткичи унча тараққий этмаган сўз туркуми саналади. Тадқиқотчиларнинг фикрига .. кўра сифат даставвал мустақил сўз туркуми сифатида мавжуд бўлмаган, у сўнроқ от туркумидан ўсиб чиққан ва шаклланиб ривожланган.

Э.В.Севортяннинг таъкидлашича, сифатнинг отдан дифференциацияланиш жараёни анча илгариги даврларда бошланган, V—VIII асрларга келиб бу жараён анча кенг тус олган. Сифатнинг жамланиши ва кристаллашиши аста-секинлик билан турли даврларда пайдо бўлган турли формалар ҳисобига юз берган. Бу формаларнинг айримлари қадимдаёқ каммаҳсул бўлган, айримлари эса ўз сермаҳсуллигини ҳозирги кунларгача сақлаб қолган ва ҳатто янада кенгайтирган. Айрим формалар от ва сифат учун муштарак бўлган, айримлари фақат сифатгагина тегишли бўлган, лекин кейинги даврларда тараққий қилмаган (Севортян 1963, 58).

Туркий тиллар тараққиёт босқичининг қадим даврларидан бошланган сифатнинг отдан ажралиб чиқиши узлуксиз ҳодиса бўлиб, бу жараён ҳануз давом этмоқда. Бундан ҳамма сифат ҳам отдан ажралиб чиққан, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Чунки сифат мустақил категория сифатида ажралиб чиққандан кейин бу туркум таркибига янгидан қўшилган белги ифодаловчи бир қатор туб ва ясама сўзлар, ясовчи аффикслар мавжудки, уларнинг келиб чиқиши ва табиати ҳозирча аниқланган эмас.

Сифат туркумига оид сўзларнинг катта қисмини ясама сифатлар ташкил қилади. Ясама сифатлар икки хил йўл билан: морфологик (аффиксация) ва синтактик (композиция) ҳосил қилинади.

Морфологик усул билан сифат ясалиши. Морфологик усул билан сифат ясалиши узоқ тарихга эга бўлган асосий усулдир. Сифат ясалишига асос бўлган ўзак морфема исм ёки феъл туркумига оид бўлишига қараб ясовчи морфемалар ҳам исмлардан ёки феъллардан сифат ясовчи тарзида иккига бўлинади.

Сифат ясовчи аффикслар тарихан кўп бўлмаган, улар ҳозир ҳам унчалик кўп эмас. Текширилаётган давр тилида улар қўлланиш даражасига кўра бир хил эмас, баъзилари унумли, баъзилари эса унумсиздир.

Исмлардан сифат ясовчи аффикслар. Исм туркумига оид сўзлардан сифат яшашда қуйидаги аффикслар қўлланган:

-лыз/-лиз, -луқ/-луғ, -луқ/-луқ. Ушбу аффикс вариантларининг ишлатилишидаги фонетик шароит қуйидагича:

Таркибида лабланмаган унлилардан бири бўлган бир бўгинли, шунингдек, барча ёки сўнгги бўғинида шу унлилардан бири бўлган кўп бўгинли каттиқ негизларга аффикснинг асосан лабланмаган орқа қатор вариантлари, юмшоқ негизларга эса олд қатор вариантлари қўшилади: *ағызлык, йазлык, бағлык, татлык, йашлык, қанлык, билиглиг, қорганлык, атлык, йарағлык, эвлик, йамағлык, кэчэлик.*

Лабланган унлили бир бўгинли, шунингдек, барча ёки сўнгги бўғинида лабланган унлиси бўлган каттиқ негизларга аффикснинг лабланган орқа қатор вариантлари, юмшоқ негизларга олд қатор вариантлари қўшилади: *бойлуқ, қайғулуқ, отлуқ, андуҳлуқ, кучлук, йузуқ, олтурушулуқ, көрклук, түрлүг, қутлуқ, отлуғ, отлуқ, йамғурлуқ, түклүк, үйлүк, йосунлуқ, сүтлүк, күлгүлүк, күчлүк, сүйүклүк.*

Баъзан бу умумий қонуниятнинг бузилиши кузатилади; лабланмаган унли негизларга аффикснинг лабланган вариантлари, шунингдек, орқа қатор вариантлари юмшоқ ўзақларга ва аксинча, олд қатор вариантлари каттиқ негизларга қўшилиб келади. Бу ҳодиса, айниқса, XVII—XIX асрларда кўпроқ кузатилади.

-лы/-ли, -лу/-лү. Бу аффикс вариантларининг ишлатилишида ҳам асосан сингармонизм қонуниятига амал қилинган: олд қатор вариантлари юмшоқ негизларга, орқа қатор вариантлари каттиқ негизларга қўшилган: *көндли, отлы, йағлы, татлы, мэңизли, кэрэкли, билигли, йаралы, йақалығ* каби. Лабланган *-лу/-лү* вариантларининг қўлланишида бошқачароқ манзара кузатилади; сингармонизм қонунига биноан таркибида лаб унлиларидан бири бўлган бир бўгинли ёки сўнгги бўғинида шу унлилардан бири бўлган икки ёки кўп бўгинли каттиқ негизларга аффикснинг орқа қатор вариантлари, юмшоқ негизларга олд қатор вариантлари қўшилиши керак бўлгани ҳолда, бу қонуниятга мос ишлатилиш сийрак кузатилади: *отлу, туғлу, көзлү, йузу, көрүклү* каби мисоллар кам учрайди. Кўп ҳолларда лабланган унлиси бўлмаган сўзларга аффикснинг лабланган вариантлари, аксинча, лабланган унлили сўзларга аффикснинг лабланмаган вариантлари қўшилиб келади: *ғамлу, намлу, бағлу, йоллығ, қойлы, туғлы, кокли козлы* каби.

ги/-гы, -қы/-ки аффикси қадимий маҳсулдор морфемалардан бўлиб, Ўрхун-енисей, қадимги уйғур ёзуви обидалари, XI—XIV асрларга мансуб ёдгорликлар тилида ҳам анча кенг қўлланган: *Байақы йолға тегдилэр (ҚР). Жавҳар балчыққа тушса, бурунғы бикин нафис турур (СС). Астындақы азақларына қара қушларны бағлады (ҚР).* Бу элқиндэки нарсалар нэ турур(НФ).

-дағы/-дэги, -дақы/-дэки. Бу аффикс асосан отларга қўшилиб, ўринга ва пайтга мансублик маъносидаги сифат ясайди: мисол?

-сыз/-сиз. Бу аффикс асосан отларга қўшилиб ўзақдан англашилган нарсага, ҳолатга, хусусиятга эга эмаслик маъносини ифодаловчи сифат ясайди: *Васл ноши дунйада болмас, Атййи нишсиз(Атойи). Қапузын эшики йарағсыз турур(ҚР).*

Эски ўзбек тилида форс-тожик тилидан ўзлашган куйидаги аффикслар ҳам фаол қўлланган:

-ий. Адабиётларда «ейи нисбат» деб юритилади ва нисбий сифат ясади:

*Шаҳ қылыб хыльатыны райҳаний,
Рāст андақ ки сарви бостаний*

(Хамса)

-нāк. Отдан муайян белгига эга бўлган сифат ясади: ... *лаъли āташинāк* (Махб.к), ... *көңлүм гамыдын ул гамнāк* (Махб.к).

-гүн. Ранг билдирувчи сифат ясади:

*Субҳыдам ким сипехри минāгүн
Йэрни байзāдын этти байзāгүн.*

(Хамса).

-ваиш. Ўхшатиш маъносидаги сифат ясади: ... *шаҳзāдайи париваиш...* (Мах.к.), ... *мāхваиш сāқий...* (Мах.к.).

-вāр. Ўхшатиш маъносидаги сифат ясади: *бузургвāр, умидвāр...* *дурри шāхвāр ўзулун йэргэ тўшти* (Мах.к.).

Бу аффикслардан ташқари, -ин, -фāм, -āний сифат ясовчи аффикслари ҳам қўлланган.

Феълдан сифат ясовчи аффикслар. Феълдан сифат ясовчи аффикслар унчалик кўп эмас. Улардан фақат биргина аффикс сермахсул бўлиб, қолганлари каммахсул ва ўта каммахсул аффикслардир.

Улар куйидагилар:

-г/-г, -к/-к (*ыг/-иг, -ык/-ик, -уг/-үг, -ук/-үк*). Аффикс вариантла-рининг кўплиги сингармонизм қонуни амалда бўлганлигидан далолат беради. Бироқ юмшоқлик-қаттиқлик ва лаб гармонияси қондасининг бир қадар бузилиши кузатилади, жарангли ва жарангсиз ундошли вариантлар ишлатилишида муайян қонуният ва фонетик шароитни белгилаш қийин. Чунки айрим манбаларда асосан жарангсиз ундошли вариантлар ишлатилса, уларнинг кўпчилигида (ҳатто бир сўз доирасида ҳам) ҳар иккала вариант баравар қўлланаверади. Лекин умумий нисбатига кўра жарангсиз унлили вариантлар аксариятни ташкил қилади.

Феълдан сифат ясашда энг сермахсул бўлган бу аффикс ёрдамида ясалган сифатларда ўзакдан англашилган маъно билан боғлиқ белги-хусусиятга эгалик тушунчаси ифодаланади: *Демасун қорқак* (ШН). *Бу руд қурук руддур, мунда ҳаргез сув болмас* (БН).

-н(-ын -ин, -ун, -үн, -ан, -ән). Қадимий восита келишигининг бу аффикси ўзининг биргалик маъноси асосида сўнтроқ сўз яшаш функциясини ҳам касб этган. У ўзакдан англашилган белгига эгалик маъносини ифодаловчи сифат ясаган: *Недин толун ай йузуң шә ҳусн талашур* (Атоий). *Қийамат азабындын йақымлу турур* (ТФ).

л(-ыл/-ил). Бу аффикс айрим феъллардан ўзакдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат белгисига эгалик маъносини ифодаловчи сифат ясади: *Дунйаның тугал малыны берсаң* (НФ).

Шу билан бирга, *-ыр / -ур* (Бу азыр ишкэ оградьмыз (ҚР)), *-ри / -ры* (Қуйы эгрилиги чындур (Лутфий)) кўшимчалари билан ҳам сифат ясалган.

Синтактик (композиция) усул билан ясалган сифатлар сифат туркумига мансуб лексик birlikларнинг катта қисмини ташкил қилган. Улар сифат ва бошқа туркумларга мансуб сўзларнинг бир-бири билан турли комбинацион воситалар ёрдамида бирикуви, жуфтлашуви, такрорлануви ва тизилуви орқали ҳосил бўлган. Улар таркибий қисмларининг бирикув тарзига кўра қўшма ва мураккаб сифат ясалади.

Синтактик усул билан ясалган сифатлар турғун бўлмайди ва у кўпроқ услубий вазифа бажаради: *қара йўзлук башы* (Навой), *қара тамғалық ай* (Лутф.).

Сифат даражалари. Сифат даражаларининг туркий тилларга хос ҳар учала тури ва ҳар бир турнинг ифодаланиш усуллари бу давр тилида ҳам мавжуд.

Ҳозирга ва ўтмиш лингвистик адабиётларда сифатнинг оддий, қиёсий ва ортирма даражалари ҳақида фикр юритиб келинган ва унда рус тили қолиpidан келиб чиқилган. Ўзбек тилидаги сифатлар эса бу қолиpga тушмайди, балки оддий даража, белгининг камлиги даражаси ва белгининг ортиқлиги – кучайтирув даражасини фарқлаш имкониятини беради.

Оддий даража. Бошқа даражаларнинг ҳосил бўлиши учун негиз вазифасини бажаради ва белги нейтрал даражада бўлади. Бу шакл “ноль” шакл бўлиб, унда аффикс қатнашмайди.

Белгининг камлиги эса бир неча аффикслар орқали ҳосил қилинади:

-рақ/-рәк.

Ким ки улуграқ, аңа хыдмат керәк

Ул ки кичикрәк, аңа шафқат керәк.

(Хамса).

-мтул. Қызымтул, қарамтул, йашымтул (Мабоинул-луғат).

Белгининг камлиги даражасида сифатга хос бўлган асосий белгининг камлигини билдирмайди, балки бошқа белгида сифат ифода қилаётган белгидан қисман мавжудлигини англатади.

Белгининг ортиқлиги ва кучлилиги даражаси. Бу даража сифатларни тўлиқ ва тўлиқсиз такрорлаш ҳамда сифат олдидан равишларни келтириш орқали ҳосил қилинади.

Тўла такрор: *Меңизләри гул-гул, қабағлары кең-кең* (Навой). Баъзан бундай сифатларнинг биринчи қисмида чиқиш келишиги аффикси ҳам қатнашади ва маънонинг янада кучайтирилишига хизмат қилади: *Зайхирим авқаты йамандын-йаман* (Навой).

Тўлиқсиз такрор. Бунда биринчи бўғин **п, м** ундошлари иштирокида такрорланади: *ап-ачығ, ап-ақ, йуп-йумалақ, чуп-чуқур, йәм-йәшил* (Навой МЛ.).

Сифат олдидан равиш сўзлари келтирилади: *Бағайат бийик киши* (Навой), *асру кең* (Бобир).

Таъкидлаш зарурки, *-рак/-рэк* аффиксли шаклларда қиёс маъноси йўқ эмас, балки белгининг камлиги маъноси бош маънодир.

Савол ва топшириқлар:

1. Сифат ясовчи эски ўзбек тилига хос бўлган қўшимчаларни сананг.
2. Эски ўзбек тилида орттирма даражадаги сифатлар қандай ҳосил қилинади?
3. Белгининг ортиқлиги ва кучлилиги формалари қандай ҳосил қилинади?
4. Сифат даражалари шаклланишининг ҳозирги ўзбек тилидан фарқли томонларини изоҳлаб беринг.

Таянч тушунчалар:

Сифат даражалари – сифатларда белги миқдорининг ифодаланишини билдирувчи грамматик шакллар жами.

Оддий даража – белгининг камлиги ва ортиқлигини ҳосил қилиш учун негиз вазифасини бажарувчи шакл, белги нейтрал акс этади.

Белгининг камлиги – сифат лексемасига хос бўлган асосий белгини эмас, балки бошқа сифатдаги белгининг қисман акс этишини билдиради.

Белгининг ортиқлиги (кучлилиги) – белгининг одатдаги меъёридан ортиқ эканлигини ёки кучайтириб берилишини ифодаловчи шакл.

Сон

Режа:

1. *Сон ҳақида умумий тушунча.*
2. *Соннинг маъно турлари ва уларнинг ҳосил қилиниши.*
3. *Эски ўзбек тилида сонларга хос бўлган фонетик хусусиятлар.*
4. *Соннинг тузилиши жиҳатдан турлари.*
5. *Нумератив сўзлар.*

Саноқ сонлар. Эски ўзбек тилида саноқ сонлар киши, нарса ҳамда ҳодисаларнинг санагини билдирган, саноқ сонларнинг бирлик, ўнлик, юзлик, минглик ва бошқа формалари қўлланган. Саноқ сонлар содда ва мураккаб формалар оркали ифодаланган, араб, форс-тожик, хинд тилларидан ўзлашган саноқ сонлар ҳам учрайди.

Эски ўзбек тилида қадимги туркий тилдагига нисбатан сонлар жиддий ўзгаришга учраган эмас, лекин ўзига хос тизим ҳосил қилган. Айниқса, мураккаб сонлар ҳозирги нормаларга яқинлашган. Бу давр тилида

тилида нумератив сўзларни қўллаш қадимги туркий ҳамда XI—XIV аср ёзма манбалари тилига нисбатан кенгайган. Эски ўзбек тилида ҳам нумератив сўзлар характерига кўра турлича маъноларни англатган. Нумератив сўзлар санок сон билан аниқланаётган сўзлар орасида қўлланиб, аниқланмиш сўзга нисбатан кўшимча аниқлик даражасини оширган. Шунингдек, нумератив сўзлар улуш, микдор, хажм, восита бирлиги, масофа, тўда, ўлчов бирлиги, гуруҳ, дона каби қатор маъноларни англатган.

Тартиб сонлар. XV—XIX асрларга оид ёзма манбалар тилида тартиб сонлар асосан санок сонларга аффикслар қўшилиши орқали ҳосил қилинган. Араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган сонлар лексик-семантик усул билан ҳам тартиб сон маъносини англатган, баъзан ўзлашган тартиб сонлар формаси ҳам қўлланган.

-*ынчы, -инчи, -унчы, -унчи, -нчы, -нчи* аффикси вариантлари асосида тартиб сонлар ҳосил қилиш кенг қўлланган. -*ынчы, -инчи, -унчы, -унчи* аффикси ундош товушлар билан тугаган санок сонларга, унли товуш билан тугаган санок сонларга -*нчи, -нчы* аффикси вариантти қўшилган: *иккинчи, йэтинчи, учүнчи, тортүнчи, алтынчи, онунчи*.

Тартиб соннинг биринчи формаси составли тартиб сонлар таркибида учрайди: *йигирми биринчи фасл* (Навоий МК); *биринчи мақалат* (Навоий ХА).

-*ланчы (ла-|нчы), -лэнчи (лэ-|нчи)* аффикси санок сонларнинг қаттиқ, юмшоқлигига кўра қўшилиб, тартиб сонлар ҳосил қилинган, бу аффикс билан тартиб сон ҳосил қилиш Алишер Навоийнинг «Маҳбубул қулуб» асарида учрайди, XVII асрдан бошлаб -*ланчы, -лэнчи* аффикси орқали тартиб сон ҳосил қилиш кенгайган: *алтыланчы фасл (МК), сёкизлэнчи фасл (МК), йэтилэнчи арқада (Ш тар.), бэшлэнчи оқлы (Ш. тар.)*.

Аввал сўзи биринчи тартиб сони маъносида қўлланган: Ул аввал қылды Гул васфыны ағъаз (Лутфий), Аввал айағызга түшүб пәст бол (Навоий ХА).

Қадимги туркий ёзма манбаларида ҳам тартиб сонлар -*нч, -ынч, -инч, -унч, -үнч* ҳамда -*нты, -нти, -нды, -нди* аффикси вариантлари орқали ифодаланган; -*нти, -нди* формаси икки сонига қўшилган. *Биринчи тартиб сони ўрнида илк, илк/ илики* сўзи ҳам қўлланган: *Илки сү: биринчи аскар.*

«Девону луғотит турк» ёзма обидасида тартиб сонлар асосан -*нч, -ынч, -инч, -унч, -үнч* ҳамда -*нди* аффикслари билан ифодаланган.

Жамловчи сонлар. Жамловчи сонлар ўзига хос хусусиятларга эга, шунингдек, жамловчи сонларда умумтуркий тилларга хос белгилар ҳам мавжуд. Жамловчи сонлар санок сонларга -*ав, -эв, -ла, -лэ, -ала, -элэ, -авла, -эвлэ, -авлан, -эвлэн*, баъзан -*лай, -лэй; -агу, -эгу* аффикслари қўшилиши орқали ифодаланган.

-*агу, -эгу/ эгүн* аффикси орқали жамловчи сонлар ҳосил қилиш XIV аср ёдгорликларида фаолроқдир: *Бир анчалары айдыларким, бешэгу*

сарур, алтынчы ит бирлэ (Таф.). Улар йэтэгү, мэн йалгуз (Раф.), үчэгүси тун сарыга бардылар (ҮН). Икэгүн намәз қылалым (Таф.).

-ав/-әв(-әвлән) аффикси орқали жамловчи сонлар ясалиши XV—XIX асрлар ёзма обидаларида характерли бўлган: *икәв (Навоий СС); учәв (Навоий ФШ); чэрикдә бир икәв (ШН); Шул әрзу: икәвлән қылсун экән тәмийий (Фурқат).*

-ләй(-ләгү/-лайу/-ләй) аффикси «Сабъаи Сайёр», «Бобурнома» асарларида айрим ўринларда *ики сонига кўшилиб, жамловчи сонлар ясаган: бәрибән ул нуқудны икәләй (Навоий СС); икәләй қорған татығызә (БН).*

-ала,-әлә аффикси Навоий, Бобур асарларида *саноқ сонларга кўшилиб жамловчи сонлар ясаган: төртәләси (Навоий МН), бу үчәләси (БН).*

-(ә)влән (әгүлән) аффикси баъзи *саноқ сонларга кўшилиб жамловчи сонлар ясаган: икәвлән қачтылар (Лутфий).*

Чама сонлар. XV—XIX асрларда битилган ёзма манбаларда *чама сонлар аналитик, синтактик усуллар билан ҳосил қилинган.*

-ча, -чә аффикси *саноқ сонларга кўшилиб, чама сонлар ҳосил қилинган: йуз ики йузчә киши (Навоий ҲА); йана бәш мың ча киши (ШН).*

Саноқ сонларнинг жуфт ҳолда қўлланиши орқали ҳам *чама сонлар ҳосил бўлган; кичик сонлар олдин, катта сонлар кейин қўлланган: йуз - йуз келик өзбәкни кишиси билән (БН); төрт - бәш мың киши бирлэ (ШН).*

Саноқ сонлардан кейин *чағлық, чағлы, чақлық сўзлари қўлланиб, чама сон маъносини аңлатган: он йығач чағлық масәфат (Навоий ФШ); шигирмә чағлық кишиләри өлди (Ш тар.).*

Саноқ сонлар *айча, йылча, йавуқ, йақын, артуқ, артуқрақ, зийәда, көпрәк, азрақ* каби сўзлар билан келиб, *чама сон маъносини ифодалаган: отуз йылча йақын бар (Навоий МН), ики йүздин көпрәк уч йүздин азрақ болгай эди (БН).*

Тақсим сонлар. Эски ўзбек тилида тақсим сонлар, асосан, *-рар,-рәр,-ар,-әр* аффиклари билан ҳосил қилинган: *Айларда бирәр - бирәр көрүнүр (Атоий), Фусулны төртәр ай таъйын қылыбтурлар (БН), Йүзәр мисқал кумуш (БН).*

Нодира, Гулханий асарларида *бир сони кетма-кет такрор қўлланиб, кейинги бир сонига -дән,-дин аффикси кўшилиб, тақсим сонлар маъносини аңлатган: Икки гул баргини бир бирдән гаҳи гуфтәра ач (Нодира). Бир чәрдәвар кәм болса, отуз тишни бир бирдин сындырур (Гулханий).*

Бир ва икки *саноқ сонлари грамматик кўрсаткичларсиз кетма-кет такрорланган ҳолда тақсим сонлар маъносини аңлатган: Нәки көргүздиләр саңа бир-бир (Навоий СС), эгәр чун икки-икки қол тутуб (Муқимий).*

Каср сонлар. Эски ўзбек тилида *каср сонлар синтактик усул билан ифодаланган, махраж ҳамда сураг сонлар асосида ҳосил бўлган, махраж сон*

санок сонларга чиқиш ҳамда ўрин-пайт келишиклари аффикслари кўшилиши орқали ифодаланган, сурат сонлар санок сонлардан иборат бўлган, шунингдек, сурат сонлар грамматик кўрсаткичларни ҳам қабул қилган: *Нэчэ өгсэм айтман мыңда бирин* (Лутфий ГН). *Йўздин бирикки маъракага йэтиб* (Навоий МК). *Йурт малының ондын бирини алу* (Ш турк.). *Бэрүрмән болса йүз жәныму мыңдын бир ҳисәб әйләб* (Мулис).

Каср сон ясашида баъзан махраж ва сурат сон орасида айрим боғловчилар қўлланган, грамматик кўрсаткичлар махраж сон ёки сурат сонга қўшилган, баъзан махраж ва сурат сонлар дистант ҳолатларда учрайди: *йўздин гәр бири сизгә йэтсә* (Навоий СС).

Йарым сўзи ҳам каср сон маъносини англаган. Шунингдек, келишик ҳамда эгалик қўшимчаларини ҳам қабул қилган: *Йарым кэчә йэтиб түшитиләр* (Навоий МН). *Бир йарым қары қазса, сув чықар* (БН).

XVI — XIX асрларга оид баъзи ёзма манбаларда форс-тожик тилидан ўзлашган *ним, ду ним, чаҳәрйәк, чәрйәк* сўзлари каср сонлар маъносида қўлланган: *таъриф қылғанның йарымы балкә чарйәкичә ашлық* (БН); *оғланларны ним қыйат тәдиләр* (Ш турк).

Савол ва тотириқлар:

1. Соннинг эски ўзбек тилидаги ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?
2. Соннинг маъно турлари, тузилишига кўра турлари қандай ҳосил қилинади?
3. Эски ўзбек тилидаги сонларнинг қўлланишига манбалардан мисоллар топинг.

Таянч тушунчалар:

Соннинг маъно турлари — санок, тартиб, дона, чама, жамловчи, тақсим сонлар.

Соннинг тузилишига кўра турлари — содда, мураккаб, каср сонлар.

Олмош

Режа:

1. Олмошнинг таърифи ва унинг эски ўзбек тилида қўлланиш хусусиятлари.
2. Олмошнинг маъно турлари, турланиши, фонетик вариантлари.

Олмош от, сифат, сон ва баъзан бошқа сўз туркумлари ўрнида қўлланиб, предмет ва унга хос бўлган белгининг мавжудлигини кўрсатади.

Олмош предметликни ёки унинг белгисини доимий эмас, балки муайян ўрниларда ифода қилади. Шу жиҳатдан олмош мустақил сўз туркуми кибланса-да, конкрет маънога эга бўлмайди.

Эски ўзбек тилидаги олмошлар маъно хусусиятларига қуйидаги гуруҳларга бўлинади: кишилик олмошлари, ўзлик олмошлари, кўрсатиш олмошлари, сўроқ олмошлари, биргалик олмошлари, белгилаш олмошлари, гумон олмошлари, бўлишсизлик олмошлари.

Кишилик олмошлари. Кишилик олмошлари лексик-семантик жиҳатдан маълум сўз категориясидир, ҳамда грамматик хусусиятларга кўра, турли аффикслар билан ифодаланган, кишилик олмошларининг баъзи фонетик вариантларини ҳисобга олмаганда, кўпчилик қисми ҳозирги ўзбек тилида фойдаланилмоқда.

Кишилик олмошларининг I шахс бирлиги: *мэн*.

Кўпчилик ёзма манбаларда *мэн* олмоши миму ё-ю нун орқали ёзилган, XVII—XIX асрларга оид баъзи ёзма обидаларда мим-у нун билан ифодаланган. *Мэн* олмошининг ҳар икки ёзув формаси таркибида олд қатор ўрта кенг э товуши қўлланган:

XIX асрга оид айрим ёзма манбаларда баъзан тарихий-диалектал қодиса сифатида *мэн* олмошининг *бэн* формаси истеъмом этилган.

Ёдгорликларда *мэн* олмоши функциясини бошқа сўзлар ҳам бажарган. *Банда* ва *бу банда* формалари Алишер Навоий, Муқимий, Яқиний, Махмур асарларида қўлланиб, тингловчига нисбатан камтарлик маъносига фойдаланилган: *Б а н д а шафақ-тэк қан йыглаб кэ...* (Яқиний). *Б а н д а ул вақтда Бухарада эдим (ШН). Б а н д а байан гэр қылсам (Махмур).*

Фақыр ва *бу фақыр* сўзлари Навоий, Абулғози Баходирхон, Огахий, Муқимий асарларида қўлланган: *Ф а қ ы р алар сары барурга муваффақ болдум (Навоий МН). Ф а қ ы р тараф тутуб йалган айтган болгай-мэн (ШН турк).*

XV асрдан бошлаб *мэн* олмоши ўрнида *фақыри-ҳақыр, фақыру-ҳақыр* сўзлари бирикмаси ҳам қўллана бошланган, баъзан *бу* олмошини *фақыри ҳақыр* сўзлардан олдин қўллаш Навоий ҳамда Огахий асарларида учрайди: *Фақыри-ҳақыр йад туттум ким...* (Навоий МН). *Б у ф а қ ы р и-ҳ а қ ы р ҳам ким бу улуг ханаданның, қадимий бандасы ва бу баланд астанның самимий сарафкэндәсидүр-мэн (Огахий).*

XVIII—XIX асрларга оид ёзма манбаларда *фақыри-ҳақыр кэминэ, кэминэ, бу кэминэ, мэн кэминэ* бирикмалари ҳам *мэн* олмоши ўрнида истеъмом қилинган: *Фақыри-ҳақыр кэминэ тазаңыз Муҳаммад Амнхोजа Муқимий (Муқимий). К э м и н э ҳам өз көзүм билэн көрдүм (Фурқат).*

II шахс бирлиги: *сэн*. Кишилик олмошининг *сэн* формаси сину ё нун билан ёзилган, *сэн* олмоши таркибидаги ё асосан олд қатор лабланмаган ўрта кенг э унлисининг белгисини ифодалайди.

XV—XVI асрлар ёзма манбаларида *сэн* олмоши келишик аффикслари билан турланганда, *ё* ҳарфи ёзилмайди: *сэниңдэк* (Лутфий); *сэниң* (Амирий).

Сэн олмоши *сину нун ё* орқали ҳамда *ё* белгисини тушириб ёзилса ҳам, эски ўзбек тили ёзма манбаларида *сэн* эмас, *сэн* шаклида талаффуз этилган.

III шахс бирлиги: *ул*, баъзан *у*, *ан* шакли қўлланган. XV—XIX аср ёзма манбаларида асосан *ул* варианты қўлланган. *Ул* олмоши таркибидаги *-л* ундошининг тушиб қолиши орқали баъзан *у* шакли вужудга келган. *У* кишилик олмоши «Бобурнома» ҳамда Хувайдо асарларида баъзи ўринларда учрайди: *Ҳар ким нэ ким уның йэригэ олтурды* (БН). *Уны ким сақлады халлақ* (Хувайдо).

III шахс кишилик олмоши бирлигининг *ан* варианты (*ул>ал>ан*) баъзан Фурқат асарларида учрайди: *Ан ҳама бэгәналарга айшәлик шунчалар*.

I шахс кўплиги: *биз*.

Биз олмоши XV—XIX аср ёзма манбалари учун умумий характерга эга, юмшоқ талаффуз этилган, кўплик, бирлик маъноларида қўлланган.

Биз олмоши кўплик маъносида: *Биз ҳам киши йибәрдук* (БН). *Биз икки боләк әлмиз* (Ш турк.). *Биз иккимизгә мусулмән бол тәди* (Ш тар.).

Биз олмоши бирлик маъносида ҳам қўлланган: *Биз и з и ң билә болған бәғларини ҳам фарахорларига йараша бәриб шафқат қылдым* (БН). *Бизни расваи жаҳан этти йад әйләмәдиң* (Нодира).

Кўплик ифодалаш хусусиятини янада ошириш учун *биз* олмошига *-ләр* аффикси қўшилган: *Мавләнә Кабулий бизләрни тиләб васийат қылды ким, бу кечә аламдын барур-мән* (Навоий МН). *Гул гунчасидур гоёя бизләргә ачылмайдур* (Бобур).

II шахс кўплиги: *сиз*.

Сиз олмоши кўплик маънода қўлланган: *Биз сизиң учун саврулдукқ* (ШН). *Биз бу сарыдын йәткәч, сиз ичкәридин чықыб эликиңиздин кәлурини тақсир ққылмаңлар* (БН).

Сиз олмошининг кўплик маъносини кучайтириш учун *-ләр* аффикси қўшилган: *Сизләр ким қарындашлар турур-сиз бизиң бирлә иттифәқ қылың* (Ш тар). *Шәдмән сизләрдин-у өлгүнчә миннатдәр-мән* (Фурқат).

III шахс кўплиги: *алар, улар, анлар*, баъзан *унлар* шакли қўлланилган.

Алар олмоши XV—XIX асрларда ёзилган кўпчилик ёзма манбаларда кенг қўлланган: *Аларның икисин өлтүрүб* (Навоий). *Алар айдыларки, өзбәкни бир масалы бардур* (Гулханий).

Улар варианты Лутфий, Бобур, Абулғози Баходурхон асарларида учрайди: *Улар мендин йашуруб* (БН). *Уларның көңли* (Ш.тар.).

Анлар олмоши Лутфий, «Нусратнома», Абулғози Баходирхон, Гулханий, Фурқат асарларида истъеъмолда бўлган: *анлар ашйаны; Анлардын өтүб ҳавузга шарбатлар токулур. Анлар көп йылларгача бу айтылған нимәрсәләрни бәрүрләр* (Ш.тар.).

III шахс кўплиги тарихий тараққиётида қуйидагилар кўзга ташланади: XIII-XIV асрларда улар, анлар варианты кенг қўлланган бўлса, XV асрдан бошлаб алар варианты фаоллашади. XIX аср охирида яна улар, анлар варианты фаоллаша бошлайди ҳамда кейинчалик улар варианты III шахс кўплигида ягона бўлиб қолади.

Кишилик олмошларининг турланишида эски ўзбек тилида ўзига хос хусусиятлар кўзга ташланади:

Кишилик олмошларининг турланиши:

Келишиклар	Турланиши
Беш келишик	<i>Мен, сен, ул, биз, сиз, улар, анлар, алар</i>
Қаратқич келишиги	<i>Мениң, сениң, аның, бизниң //бизиң, сизниң//сизиң, уларның //уларың, анларның//анларың, анларның, бизим, сизим</i>
Тушум келишиги	<i>Мени, сени, аны, бизни, сизни, уларны, анларны, аларны</i>
Жўналиш келишиги	<i>Маңа (маңар), саңа (саңар), аңа, бизгә, сизгә, уларга(қа), анларга(қа), аларга (манқа, санқа), бизә, сизә</i>
Ўрин-пайт келишиги	<i>Мендә, сендә, анда, биздә, сиздә, уларда, анларда, аларда</i>
Чиқиш келишиги	<i>Мендин, сендин, андын, биздин, улардын, анлардын, алардын.</i>

XIII-XIV асрларда, XIX асрдан кейинги ёдгорликларда ҳам чиқиш келишигининг *-дән/-дан, баъзан -дүн/-дун* варианты қўлланган.

Ўзлик олмоши. Эски ўзбек тилида *өз* олмоши фаол қўлланган. *Өз* олмоши дастлаб от туркумига оид сўз бўлган ва ўзлик, вужуд, жон, рух каби маъноларни билдирган. Эски ўзбек тилида ҳам *өз* олмошининг бу маънолари айрим ўринларда сақланиб қолган: *Өзүмдин ҳайат барай* (Навоий). *Ей санам, өзни (вужуд) бизгә найшна тәкәй* (Увайсий). *Өз сўзи* эски ўзбек тилида олмошга ўтиш жараёни тугалланган, шахсга тааллуқчилигини, хослигини, унинг таркибий қисми эканлигини маъноларини англаган: *Өзиниң шәкли бирлә* (Навоий, ҲА). *Мени өз ҳузурьга талаб қылды* (Ф.). *Өз қылычынбойнума йеткүрсә* (Навоий, ЛТ).

Өз олмоши тақрор қўлланиши мумкин. Бунда иш-ҳаракат субъектига қайтганликни, яъни иш-ҳаракат субъектнинг ўзи учун тегишли эканлиги маъноси англашилади: *Толғанмағь өз өзинә гирдәб* (Навоий), *Қылуь өзигә ози иштибәҳ* (Муқ.).

Өз олмоши эгалик ва келишик аффиксларини қабул қилади. Бунда дастлаб эгалик аффикси, сўнг келишик аффикси қўлланади: *Өзүмниң икки йахшы кишимни чақырдым* (Ш. тар.). *Өзидә ҳуши бар адам ешитсүн* (Фурқат).

Тушум, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги аффикслари *өз* олмошига тўғридан-тўғри қушилган: *Өз дэ й оқ э р д им* (Навойи). *Өзи печэ кун нăкăм тут* (Нодира). *Өздин тавба айса* (Навойи). Бундай қўлланишда унинг олмошлик функцияси кўпроқ намоён бўлади.

Қадимги туркий ёзма манбаларда ва эски ўзбек тилининг дастлабки даврларида *кентү*(*кентү*) олмоши қўлланган ҳамда бу олмош *өз* олмошига эквивалент бўлган: *Керэк болсам аца мен, кендя келсүн* (Хисрав ва Ширин).

Кендү олмоши *өз* олмоши билан ҳам қўлланади: *Өзи кендү йекрэк (ёмонроқ) билүр ерди* (Тафсир).

Кендү олмоши эски ўзбек тилидаёқ истеъмолдан чиққан ва бу олмош *кэнди* (*кенди*) шаклида ҳозирги турк тилида сакланиб қолган.

Эски ўзбек тилида *өз* олмоши билан бирга, форс тилидан ўзлашган *худ* олмоши ҳам истеъмолда бўлган: *Теңри тайлә худ кэрэм билэ гунăхыңыздын өтти* (Навойи). *Мирзэхан худ шăхбегимниң туққан набираси* (Бобур).

Кўрсатиш олмошлари. Эски ўзбек тили ёзма манбаларида *бу*, *бул*, *ул*, *ошал*, *ошул*, *шул*, *ушбу*, *хамул*, баъзан *у*, *уш*, *шу*, *шубу*, *хамун*, *хамин* каби кўрсатиш олмошлари тузилиши жиҳатидан содда ҳамда мураккаб формалардан ташкил топган. Содда кўрсатиш олмошлари: *бу*, *ул(у)*, *уш* формаларидан иборат. *бул*, *шул*, (*шу*), *ушбу*, *шубу*, *ошал*, *ошул*, *ошу*, *хамул* сўзлари кўрсатиш олмошларининг мураккаб формаларини ташкил қилади. *Хамун*, *хамин*, *хамийн* кўрсатиш олмошлари форс тилларидан ўзлашган. Кўрсатилган даврларга оид ёзма манбаларда ҳар қайси кўрсатиш олмошининг истеъмол доираси, лексик-семантик ҳамда грамматик хусусиятлари турлича бўлган.

Бу кўрсатиш олмоши кенг кўламда қўлланган, нутқ пайтида мавжуд бўлган яқин масофадаги киши, нарса, ҳодисаларни кўрсатади: *бу бэнава* (Лутфий), *бу расадны* (БН).

Олмошлар уч хил семантик вазифа бажарган:

1. Дейктик вазифа, яъни соф кўрсатиш маъносини англатган: *Бу байтны оқубдур* (Навойи, МН).

2. Анафорик вазифа, яъни олдин тилга олинган шахс, предметни кўрсатади: *Бу ҳам йахшы барды* (Бобурнома).

3. Препратив вазифа, яъникейин тилга олинадиган предмет ва шахсларни кўрсатади: *Мени таньмайду, сөрүптүрким, булар қайсы султандур* (Бобурнома).

Бу кўрсатиш олмоши келишиклар билан турланганда ва кўплик аффиксини олганда, унинг тузилишида турли фонетик ўзгаришлар юз беради. Бош келишикдан бошқа келишиклар билан турланганда, сўз бошидаги *б* ундоши *м* га ўтади: *буны-муны, бунуң-мунуң* ва х.к. Шунингдек, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишикларида негиз ва келишик ҳамда кўплик аффикси ўртасида интеркаляр «н» ундоши орттирилиши мумкин. Келишиклар билан турланганда «н» ундошининг орттирилиши доимий (статик) бўлса, кўплик шаклида у доимий эмас.

Мисоллар: Булар дагы Сайийдгэ кирмиш (Шайб.). Огланларның атлары мулар турур (Ш.тар.). Мундын артуқ қылма зәр (Лутфий).

Сўз бошида «б»нинг «м»га ўтиши ҳам доимий эмас: Барча халқ буны эшитиб... (Ш.тар.).

Бу олмоши XVIII-XIX асрларда бул вариантда ҳам қўлланган. Унинг тафсилоти қуйироқда берилади.

Ул олмоши сўзловчига масофа жиҳатдан узоқроқ бўлган предмет ва унинг белгисини кўрсатиш учун қўлланган ва бу жиҳатдан бу олмоши билан зидланишни (оппозицияни) ҳосил қилган: *Ғамза бирдә төкти қаным ул санам* (Лутфий).

Ул олмошининг у варианты ҳам истеъмолда бўлган: *Маҳшарда шайбәким, у кун көрмәгәй азәб* (Лутфий).

Илмий адабиётларда ул (*y*) олмошининг *ān* варианты ҳақида фикр юритилади, аслида *ān* олмоши форс тилидан ўзлашган бўлиб, фонетик жиҳатдан ул олмошига алоқаси йўқ.

Ул олмошининг келишиклар билан турланиш хусусиятлари ул кишилик олмоши билан айнандир.

Уш сўзи ҳақида. Илмий адабиётларда бу сўз олмошлар таркибига киритилади, лекин унинг матндаги қўлланиш хусусиятлари бошқа олмошларга қуйиладиган морфологик талабларга жавоб бермайди, яъни у келишик ва кўплик аффиксларини қабул қилмайди, лекин кўрсатиш олмоши семантикасига мос кела олади, демак, у грамматиканинг асосий талаби, яъни категориал белгиларни қабул қилмас экан, уни олмошлар таркибидаги масалада мунозара мавжуд.

Уш сўзи ҳозирги ўзбек тилидаги *мана*¹ сўзига эквивалентдир. Маълум бўладики, *мана* сўзи олмош деб эътироф этилмаётган экан, *уш* сўзини ҳам олмош деб қараш мумкин эмас, лекин бу сўз XIII-XIV аср ёдгорликларда фаол қўлланган: *Қадаҳ еврүлди уш бостән ичиндә* (МН). *Зулфуң дагы ул кәфур уш имән аладур-ла* (Лутфий). Лекин бу сўз *ушбу*, *ошул*, *ошал*, *шул* олмошларининг ҳосил бўлишида қатнашган.

Ушбу (*уш+бу*) олмоши нутқ momentiдаги предмет ва белгини кўрсатади: *Ушбу дам эрүр жәһнның футуҳи* (МН). Лекин бу сўз ўзгаришлар юз берган, ортгирма *-н* пайдо бўлган, *б* товуш *-м* сонорига ўтган: Лутфий — *мунда*; Яқиний — *мунуң-дәк*.

Ошул (*уш/ош+ул*) кўрсатиш олмоши XV—XIX асрлар ёзма манбаларида истеъмолда бўлган, тингловчига олдиндан маълум шахс, нарса кодисаларни кўрсатади: *Фарйәдым ошул йәргә йәтибтур* (Лутфий). *Ошул йердә йаттуқ* (Ш. тар.).

Ошал (*уш/ош-ул//ал*) олмоши *ошул* олмошининг вариантдир: *Ошал күнким мени йаздән(оллоҳ) йаратты* (МН). *Ошал сувларның араларында олтурурлар эрди* (Ш.тар.).

¹ Мана, ана сөзлари қозирги кунда көрсатув ундовлари деб юритилможда.

Оша, ошу олмошлари *ушбу, ошул, ошал* олмошларининг қисқарган шаклидир: *Ошу сөз бирлә* (ШН). *Оша үстүндә тоң бирлә муз бар туруп* (ЎН).

Шул (*уш/ош/ш+ул*) олмоши *бу, у, ошул, ошал* олмошларининг фонетик ўзгарган ва қисқарган шаклидир: *Шул ерүр айбым Муқимий, мардуми Фарғана-мен* (Муқ.). *Шул замāнким алур Ургәнччи ол салур, албатта, Хурāsāн сары йол* (ШН).

Шул олмоши *бу* олмошининг *бул* шаклида шаклланишига ҳам сабаб бўлаг, чунки *шул-бул* аналогияси ва оппозицияси учун у қулайлик туғдирган. Аксинча, *бу* олмоши *шул* олмошига оппозицияда туриб, унинг таъсирида *шу* вариантини юзага келтирган.

ўнә, мәнә, муна сўзлари ҳам семантик жиҳатдан олмош функциясига яқин туради, лекин улар аслида кўрсатув ундовларидир. *ўнә қадду, энә ҳусну, энә хулқ* (Фурқат). *Муна сөзиниң жәвабы теди* (Ш.турк.).

Эски ўзбек тилида форс тилидан ўзлашган ва улардан ярим калька қилинган олмошлар ҳам қўлланган. Улар қуйидагилар:

Ҳамин олмоши. *У ҳам* (*таъкид юкламаси*)+*ин* (*бу*) таркибидан иборат бўлган ва *ушбу* олмоши маъносига эквивалент бўлган: *Бале, йалғуз ҳамин āламда сен-сен* (Лутф.). *Мениң ҳақымда қилур-сен ҳамин жафā ҳавасин* (Атоий).

Ҳамāн олмоши ҳам *ҳам+ан(у)* сўзларидан таркиб топган ва эски ўзбек тилида *ҳамин* олмоши каби *ушбу* олмошига эквивалент бўлган, айни замонда, унинг *ҳамун* варианты ҳам қўлланган: *Тағ ҳамāн аллыда ҳамун-ҳамун* (Навойй). Лекин кейинчалик *ҳамун* варианты истеъмолдан чиқиб кетди, *ҳамāн* сўзи эса семантик ўзгаришга учраб, равиш сўз туркумига ўтган.

Форс тилидан ўзлашган юқоридаги олмошлар эски ўзбек тилида ярим калькаланиб, *ҳамул* вариантыда (*ҳам+ул*) ҳам қўлланган: *Қойар ерди ҳамул вāдий сары йүз// Қылыб қатъ-аллыда тағ олса, гар түз* (Нав.Хамса).

Бу олмошлар ҳам кейинчалик истеъмолдан чиқиб кетди.

Сўроқ олмошлари. Эски ўзбек тилида *ким, не, қай* сўроқ олмошлари мустақил қўлланган, бошқа сўроқ олмошлари *не* ва *қай* олмошларига тарихан юклама, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи қўшимчалар қўшилган шаклларда қўлланган, лекин бундай сўз ва қўшимчалар ўзининг морфематик маъноларини йўқотган ҳамда сўроқ олмошларининг турли модал шакллари хосил қилган ҳолос, аслида олмош ясаш учун хизмат қилган эмас.

Ким сўроқ олмоши кишиларга нисбатан қўлланган: *Улуш алган ким ва ул улушини тоғразан ким* (Ш тар.).

Ким сўроқ олмоши отлар каби кўплик аффиксининг *-лар* вариантини қабул қилган: *Арз қылаы ким ләр вақеъдур* (Навойй МК). *Ким ләр билән базм әйләб* (Муқимий).

Не олмоши эски ўзбек тилида кенг қўлланган ва унинг семантик қирралари ҳам кўп бўлган:

• белгининг миқдорини аниқлаш маъносида қўлланган: *Не имкѧнким қарар олғай қонлүмѧ* (Навоий). *Ул шѧх башыда не балѧ фитна бар ерди* (Лутғий).

• соф белгини билдиради: *Хѧн деди: бу не ҳикѧйат болғай// Не ҳикѧйат, не ривѧйат болғай?* (ШН).

• риторик сўроқ гапларда сўз маъносини кучайтиради: *Бу не кѧздур, бу не киртук, бу не қаш// Ки чықты дин ва имѧндын халѧйық* (Атойй).

• сабаб-сўроқ маъносини билдиради: *Кѧзүң не балѧ қарѧ болубтур* (Навоий). *Билмѧн не жарима билѧ Хирийдин ихрѧж қылды* (Бобур).

Не олмоши тўлиқсиз феъллар бирга қўллана олган ва феъл таркибига ўтган: *Йүз салѧм айдым не болғай* (Нодира). *Бизиң сары кѧлмѧс-сѧн нѧ болды* (Навоий).

Не олмоши кўплик аффиксини, тушум, чиқиш келишиги аффиксларини олган ва уларда келишик аффикслари функционал бўлган, жўналиш келишиги аффикси эса олмош таркибида кристаллашиб қолган. Қаратқич ва ўрин-пайт келишигида қўлланиши масаласи очиқ қолади.

Не олмоши негизида шаклланган сўроқ олмошлари:

Немѧ. Бу сўз таркибидаги мѧ сўзи қадимги туркий тилга оид юкламадир (лекин уни Э.Фозилов боғловчи деб қарайди. Қаранг: Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т., 1965, 146-бет). Эски ўзбек тилида бу сўз *нарса* сўзи маъносида қўлланган, яъни ҳали олмош туркумига тўла ўтмаган: *Дагдага болдыким, бир нимѧ баглағай-мен* (Бобур). Бу сўз *нима* вариантыда XIX асрнинг 2-ярмидан сўроқ олмоши шифатида мустақил қўлланган.

Нечүн/невчүн. °чүн кўмакчиси иштирокида шаклланган ва сабаб маъноли сўроқ олмошидир: *Мирзѧ сорубтурки, нечүн олтурдүң* (Навоий). *Сен нечүн өзүңни бу рийѧзат ва ранжга салдың* (Навоий).

Нечук. Бу олмош қадимги туркий тилда бир неча тараққиёт диврларини бошидан кечирган: *не+чѧ-не+чѧ+кѧ-не+чѧ+к-нечук*. Иккинчи тўхмин (версия): *не+чѧг//не+чѧқ//не+чѧк-нечук*.

Нечук олмоши ҳам сабаб маъносини ифодалайди: *Нечук болғай азмы-низ* (Навоий). Бу олмошнинг баъзан *нүчук* фонетик варианты ҳам қўлланган: *Мен нүчук мажнун кѧби расвѧи ѧлам болмайын* (Увайсий).

Нелук. –лик аффиксининг –лук варианты орқали шаклланган ва у ҳам сабаб маънолидир: *Нелук башымга тупрақ қоймағайым* (Хиср. ва Шир.).

Нетѧк. –дек аффиксининг –тѧк варианты орқали шаклланган ва бу олмошбелги маънолидир: *Қанлары йергѧ нетѧк тѧкүлмүш* (ШН).

Нечѧ. Бу олмош *не+чѧг* сўзларидан содалашган. Миқдорни сўраш учун қўлланади: *Нечѧ йыл ранжу меҳнат сендин артуқ* (Навоий). Бу олмош III шахс эгалик аффиксини ва барча келишик аффиксларини қабул қилган.

Негѧ. Жўналиш келишиги аффикси орқали шаклланган ва сабаб маъносига эга: *Бир киши жѧны үчүн йүз мың жѧн негѧ ѧзурда қылу* (ШН).

Бу олмошнинг *нейә, нәгу, нагу* вариантлари ҳам қўлланган: *емди биз кеңаш қылалым, нәгу савāб келур, көрәлим* (Таф.). *Нагу барур-сен* (Лутфий).

Нечә олмошининг *нәтә* варианты ҳам қўлланган: *Нетә маҳрам айладың* (Муқимий).

Қа(й) олмоши (қадимги туркий тилда *қан*) мустақил қўлланган ва белги маъносига эга бўлган: *Қай бириким бар эрди* (Навоий).

Қа(й) олмоши негизда куйидаги сўроқ олмошларининг модал маънолари ҳосил қилинади:

Қайу. Бу олмош таркибидаги *-у* форманти *-и/-ы* эгалик аффиксининг вариантыдир: *Қайу хушдил, қайу маҳзун болды// Қайу Лайлә, қайу Мажнун болды* (ШН).

Қайсы. *-сы* форманти III шахс эгалик аффиксидир: *Қайсы нәмурад елиң сабр етәгигә урдаким мурад тапмай* (Навоий). Бу олмош кўплик, эгалик аффиксларини қабул қилган.

Қайу, қайсы олмошлари белгини ажратиб, таъкидлаб сўраш маъносини англатади.

Қайда (*қанда*), *қайдын, қайан, қаны*. Бу олмошлар ўрин билан боғлиқ бўлган сўрокни билдирган. *Қайда, қайдын* таркибидаги келишик аффикслари негизда кристаллашган. *Қайан* сўзидаги *йан* ўрин оти, *қаны* сўзидаги *-ы* эса эгалик аффиксидир: *Десәңким, қайда-сен, оё Атәий* (Атоий). *Мен дедимким, сизләр қайдын келә-сиз* (Бобурнома). *Йана даругадын қайан қачыб барғаным киши билмәс* (Бобурнома).

Қанча. Бу олмош *қай(н)+ча(чағ,ча)* қисмлардан иборат бўлиб, дастлаб пайт маъносини, кейинчалик миқдор маъносига кўчган: *Қанча сәксән шулча йылқым...* (Муқимий). Бу сўроқ олмоши ўрнида *чанд, чандән* сўзлари ҳам қўлланган.

Қачан. Бу сўроқ олмоши *қай+чағ+ын* (*қай вақт билан*) сўзидан содалашган ва пайт маъносига эга: *Қачан болгайки тапқай-мен хабар йәр-у дийәрымдын* (Фурқат). *Қанча, қачан* олмошлари баъзан келишиклар билан турланган.

Белгилаш олмошлари. Аксарият адабиётларда бундай олмошлар биргаолик, биргалик-белгилаш олмошлари деб юритилган.

Эски ўзбек тилида икки гуруҳ белгилаш олмошлари қўлланган:

1. Яккаликни кўрсатувчи белгилаш олмошлари.

2. Тўдани, гуруҳни кўрсатувчи белгилаш олмошлари.

Яккаликни ажратиб кўрсатувчи белгилаш олмошларига *ҳар* ва унинг иштирокида ҳосил қилинган олмошлар ҳамда эски ўзбек тилининг дастлабки даврида фаол қўлланган, лекин XV асрдан кейин пассив қатламга ўтиб кетган *текмә* олмоши тааллуқлидир.

Тўдани, жамликни билдирувчи белгилаш олмошларига архаик *қамуқ// қамуғ*, туркий қатламга хос бўлган *барча, бары, барлық*, форс ва араб тилларига хос бўлган *баъзы, ҳама* (*ҳамма*), *тамām, жумла, жсамъ, мажмуъ* олмошлари тааллуқлидир.

Ҳар олмоши форс тилидан ўзлашган ва эски туркий тилда XI-XII асрлардан бошлаб қўллана бошлаган ҳамда эски ўзбек тилида унинг кенг қўлланиши бошланган: *Ҳар йыл аны хазāна қылғайлар* (Навоий). Сўроқ олмошлари билан бирга келиб мураккаб белгилаш олмошларини ҳосил қилган: *ҳар ким, ҳар қайан, ҳар нимэ, ҳар қайсы, ҳар нечэ, ҳар нечүк, ҳар қачан, ҳар қайда, ҳар не.*

Ҳар не эски ўзбек тилида олмошлик хусусиятини сақлаб қолган: *Мениң ҳар не ҳāльмны билмиш едиң* (Мунис). *Ҳар не десэм қабул қылғайму-сен* (Навоий).

Ҳар не олмоши ҳозирги ўзбек тилида семантик ўзгаришга учраган ва модал сўзлар туркумига ўтган.

Текмэ асл туркий белгилаш олмошидир. Бу олмош ҳам XIV аср бошларига қадар мустақил қўллана олган: *Чыққай ҳазār ҳалқа көңүл текмэ сачтын* (Лутфий). Бу олмош келишик қўшимчаларини ҳам олган: *Сучулмыш текмэлэргэ тан либāсын* (Хиср. ва Ш.). *Текмэ* олмоши ҳозирги турк тилида ҳамон қўлланмоқда.

Тудани билдирувчи олмошлар.

Барча (*бар+ча*) биргалик олмоши киши, нарса ва ҳодисаларнинг маъжуд йиғиндиси маъносини англатган: *Барча тапылур бизгэ валэ йār тапылмас* (Лутфий). *Түгэнди барча сөз* (Навоий ФШ). *Барча бир толы урушқа кирди* (ШН).

Бари (*бар+ы*) олмоши *барча*, ҳамма сўзлари каби биргалик маъно англатган: *Бары аламга тāj* (Навоий ХА). *Бары нари мисāлы* (ШН).

Қамуқ// қамуз олмоши эски ўзбек тилининг XV асрларга оид ёзма манбаларида истезмолда бўлган. Шунингдек, XVII—XIX асрларда битилгал айрим ёзма манбаларда учрайди ва *барча* олмоши каби маъно англатади: *Қа м у қ элгэ бэриб* (Лутфий). *Бизгэ болды қамуз элиң орны* (Ш тар.).

Ҳама (*ҳамма*) биргалик олмоши XV асрдан кейин ёзилган ёзма манбаларда қўлланган: *Ҳама атвāры ҳикматга мувāфық* (ШН). *Ҳ а м а айтур Хувайда нэчүн йығлар-сэн* (Хувайдо).

Ҳама олмоши айрим адабиётларда *қамуқ* олмошининг фонетик ўзгариши деб изоҳланади. Бу фикр янглиш бўлиб, аслида араб тилидаги *ҳум* (*улар*) ва форс тилидаги *ҳама* (*барча*) олмошларининг ўзбек тилига ўзлашиши деб қараш ўринли бўлади.

Жумла биргалик олмоши араб тилидан ўзлашган *барча*, ҳамма олмошларига эквивалентдир: *Ж у м л а āламга иши қаҳр олуб* (Навоий ХА). *Ж у м л а жаҳāн аҳлыга рāҳат йетүрүб* (Нодира).

Баъзы олмоши араб тилидан ўзлашган, гуруҳ, тўда маъносини ифодалайди, келишик, эгалик, кўплик аффиксларини ҳам қабул қилган: *Баъзы дын гаҳи бирэр йахшы байт вақэъ болур* (Навоий МК). *Баъзы ны муңэ кэлтүргэндүр* (Навоий МН). *Баъзыларга орун бэрди* (Ш тар.).

Тамām (*тамāmий, тамāmат*) олмоши араб тилидан ўзлашган *барча*, ҳамма олмошлари маъносиде қўлланган: *Стунлары т а м ā м и й таштын* (БН). *Т а м ā м могоул ва татар элини ләшкәрини жсамъ қылыб* (Ш тар.).

Жамъ, жамъи олмоши араб тилидан ўзлашган: *Ҳиндустанның жамъи рудларының бу ҳасийаты бар* (Бобурнома). *Жамъ вилъятларны мусаххар қылыб...* (Ш.турк).

Мажмуъ олмоши ҳам араб тилидан ўзлашган: *Мажмуъин аның қашыга қойды* (Хамса). *Қылды йағма көзләриң мажмуъи Туркистанни* (Саккокий).

Гумон олмошлари. Эски ўзбек тилига оид ёзма манбаларда *кимсә* (>ким+эрсәр), *нэмәрсә* (>нэ+мә+эр-сә), *нээрсә* (>нэ+эрсә), *бирәв* (>бирәгү), *фалән* гумон олмошлари қўлланган, баъзан айрим ўринларда *бирәгү* (*бир|әгү*), *бирәвлән* (*бир|әв|лән*) формалари ҳам учрайди. Улар киши, нарса ва ҳодисаларнинг тахминлаш, тусмол қилиш каби маъноларини билдирган.

Кимсә, *кимәрсә*, *нэмәрсә* ва *нээрсә*, *фалан*, *бирәв*, *бирәгү* гумон олмошлари тусмол қилинган кишиларга нисбатан қўлланган. *Нэмәрсә* ва *нээрсә* олмошлари предмет ва ҳодисаларга нисбатан ишлатилган.

Кимсә гумон олмоши эски ўзбек тилининг барча даврларида кенг қўлланган: *Кимсә тазаллум этмәгәй* (Лутфий). *Кимсә ким әйләмәс ашукмағны хайән* (Навоий МҚ).

Кимәрсә гумон олмоши эски ўзбек тилининг илк даврларида қўлланган, кейинги даврларда кам қўлланган: *Кимәрсә ким сәңә эғри көңүл тутар бу қадар* (Саккокий).

Нэмәрсә гумон олмоши *нимә* сўроқ олмошига *эрсә* сўзининг қўшилиши билан ҳосил бўлган: *Уч-төрт нэмәрсә асылыб эрди* (БН). *Көп нэмәрсә бәргән турур* (Ш.турк).

Бирәв гумон олмоши *кимсә* олмоши маъносида қўлланган: *Бирәв көз бирлә болғай қатлың* (Навоий ЛТ). *Бирәв ишқ ичрә қылды қумры* (Оғаҳий).

Фалән гумон олмоши араб тилидан ўзлашган: *Фалән кишигә, йағны фақыр қашыга элтиб* (Навоий МН). *Фалән вақтда фалән мәлиқиңиз мундағ хийанат қылды* (Ш.тар.).

Бўлишсизлик олмошлари. Эски ўзбек тилида ҳам бўлишсизлик олмошини форс тилидан ўзлашган ҳеч сўзи ифода қилган. *Ҳэч бўлишсизлик олмоши* киши, нарса, ҳодисаларга нисбатан қўлланган.

Бўлишсизлик олмошининг мураккаб формаси эса бошқа олмош турлари билан ёнма-ён келиши орқали ҳосил қилинган: *ҳэч ким*, *ҳэч кимсә*, *ҳэч кимәрсә* шахсга нисбатан; *ҳэч нэ*, *ҳэч нэмә*, *ҳэч нэмәрсә*, *ҳэч қайда* олмошлари нарса ва ҳодисаларга нисбатан қўлланган. *ҳэч қайсы*, *ҳэч қайусы* киши ва нарсалар учун аралаш истифода қилинган.

Ҳэч олмоши мутлақ инкор маъносини ифодалаган: *Қалмаса ҳэч нәму нишайным* (Лутфий). *Ки биз көрдүк, амма билмәдүк ҳэч* (Навоий ФШ). *Ҳэч парвәйи қылмадылар* (БН).

Ҳэч ким бўлишсизлик олмоши: *ёсрукләр ичрә көзүңә ҳэч ким ҳариф йоқ* (Лутфий). *Ҳэч ким өз көңигә гам тиләмәс* (Навоий МҚ). *Ҳэч ким билмәс аларның ишини* (ШН). *Ҳэч ким эшиткән ва көргән йоқ турур* (Ш.тар.).

Ҳэч кимсэ (ҳэч кимэрсэ) олмоши ҳам *ҳэч ким* олмошига эквивалент бўлган: *Тушмәсүн гул мавсумы ҳэч кимсэ жанандын (Лутфий). Қылмас аяқ тәкәллүмини ҳэч кимсэ рад (Нодира).*

Ҳэч кимэрсэ бўлишсизлик олмоши сийрак қўлланган, маъно жиҳатидан *ҳэч ким, ҳэч кимсэ* олмошларига ўхшайди: *Ҳэч кимэрсэ кәлмәгәй (Лутфий). Ҳэч кимэрсэ қол йапмасунлар (Ш тар).*

Ҳэч нәмә (ҳэч+нэ+мә) бўлишсизлик олмоши: *Мәни тәгән қашигә ҳэч нәмә йоқ (Амрий). Аңа ҳэч нәмә марҳам йэрин тутмас (Навоий МК).*

Ҳэч нәмэрсэ олмоши кам учрайди: *Ҳэч нәмэрсэ аңа мажхул эрди (Навоий МН). Ҳэч нәмэрсэ оқуған эмәс (БН).*

Ҳэч қайсы бўлишсизлик олмоши бўлишсиз атрибутив ҳолат маъносини билдирган: *Ҳэч қайсы матлағны айта алмадылар (Навоий МН). Ҳэч қайсы турк тили билә тәкәллүм қыла алмаслар (Навоий МЛ).*

Топшириқлар:

1. Эски ўзбек тилида фаол қўлланиб, ҳозирги ўзбек тилида ифодадан тушиб қолган кишилик олмошларини сананг.
2. Эски ўзбек тилидаги гумон олмошларининг маъно турларини санаб кўрсатинг.
3. Олмошнинг ҳар бир маъно турига манбалардан мисол тўпланг.

Таянч тушунчалар:

Олмош – от, сифат, сон ва бошқа сўзларнинг мавжудлигини бевосита ифодаламай, улрнинг мавжудлигини кўрсатувчи мустақил сўз туркуми.

Кишилик олмошлари – шахсларни кўрсатади.

Кўрсати олмоши – предмет, белги, миқдор, вақт ва маконга нисбатан ишора қилади.

Ўзлик олмоши – предмет, белги ва миқдорни таъкидлаб кўрсатади, тегишлилигини ифодалайди.

Сўроқ олмоши – сўраш маъносини ифодалайди.

Белгилаш олмоши – тўданинг қисмини ёки тўдани, жамлиқни билдиради.

Гумон олмоши – ноаниқ шахс, белги, миқдорни билдиради.

Бўлишсизлик олмоши – шахс, белги ва миқдорни инкор этади.

Олмошнинг маъно турлари – олмош ифодалайдиган модал маънолар.

Феъл

Режа:

1. Феълнинг семантик ва грамматик белгилари.
2. Феъл ясалishi.

Феъл барча тилларда ҳам фаол бўлган сўз туркумларидан биридир.

Феъл семантик доираси кенг, лекин, асосан, иш-ҳаракат ҳамда иш-ҳаракат тасаввурини берадиган ҳолатни англатади, яъни *бармақ, келмэк* каби феъллар иш-ҳаракатни, *көрмэк, ешитмэк ойламақ* феъллари эса ҳолатни билдиради.

Феъл туркумига бир неча морфологик категориялар хосдир: функционал формалар, бўлишли-бўлишсизлик, нисбат, тусланиш, майл ва замон.

Феъл аспектлари. Айрим адабиётларда феъл аспектларига мумкинлик ва номумкинлик шаклларини ҳам киритадилар. Аслида мумкинлик-номумкинликни ҳосил қиладиган грамматик шакллар (формалар) йўқ, балки бундай семантика қўшма феъллар орқали ҳосил қилинади. Масалан, *тарта алар – тарта алмас*.

Феълнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари феъл аспектлари категориясини ҳосил қилади, чунки бўлишсизлик *-ма/-мэ* аффикси орқали ҳосил қилинади ва бу аффиксни олмаган сўз билан оппозицияга киришади: *барма, келтүрмэ* ва бошқалар.

Ўтимли ва ўтимсиз феъллар ҳақида. Ўзбек тилида унинг тарихий тараққиётидан қатъи назар бундай морфологик категория мавжуд бўлмаган, балки феълнинг тушум келишигидаги сўз билан боғлана олиши қобилияти унинг семантик хусусиятидир. Демак, ўтимлилик ва ўтимсизлик феъл шаклига эмас, балки у феълнинг семантик хусусияти билан боғланади.

Феълларнинг ясалиши. Феълдан бошқа туркумлардан сўз ясовчи аффикслар орқали феъл ясалиши мумкин:

-ла/-лэ аффикси. Бу аффикс барча даврларда ҳам фаол қўлланган. От, сифат, сон, равиш, баъзан олмош туркумларидан феъл ясаган. Туркий ва туркий бўлмаган сўзларга ҳам қўшилган: *Төш-төштин пычақлаб, чапқулаб пўраладылар* (Бобурнома). *Бир күн намāзи пешинни гузарлады...* (Нав. Нас. мух.).

-да/-дэ аффикси. Бу аффикс *-ла/-лэ* аффиксининг фонетик вариантыдир. Эски ўзбек тилида сонор ундошлардан сўнг қўлланган: *Пādийāх бу гулāмны индāди* (Таф.). *Йолдаса бу йолда Низāмий йолум// Қолдаса Хусрав билэ Жāмий қолум* (Хамса).

-а/-э аффикси. От туркумидаги сўзлардан феъл ясаган: *Тунāди лāшкэр анда* (ШН). *Ашларыни ашāб ва йашларыны йашāб, аталары кейнидин кетди* (Ш.тар.).

-й/-ай аффикси. Сифатдан феъл ясаган: *Ул фақыр қашыда улгайыбдур* (Навоий). *Барча сагайтланыб атландылар* (ШН).

-р/-ар/-эр аффикси. Сифатдан феъл ясаган: *Бу навъ қара күн ичрэ қарыб// Йағлики қара күнүм ақарыб* (Навоий). *Көкэргэн йыгачларның барчасы* (Ш.тар.).

-қар/-кэр аффикси. Отдан феъл ясаган: *Таг тузны түн-у күн башқарыб// Хайалны йол ақбасыдын өткэриб* (Хамса).

-қ/-к, -ық/-ик, -уқ/-үк аффикси. От ва бошқа туркумлардан феъл ясаган: *Дилрабасы раџин билмэн, йолуқса, ҳайраттын* (Лут.). *Ким йағықса шайх Шайабаннийга* (ШН).

-са аффикси. Отдан феъл ясаган: *Дилрабā, āби ҳайат ерниң үчүн эсāн суады* (Лут.).

-сын аффикси. От ва сифатдан феъл ясаган: *Йыгламсынур –у көзигә көлмәс йаш* (Навоий).

Таянч тушунчалар:

Феъл – иш-ҳаракат ва ҳолат билдирувчи сўзлар туркумини ифодалайди.

Феъл аспекти – бўлишили ва бўлишсизликни англатади.

Феъл ясалиши – бошқа туркумлардан сўз ясовчи аффикслар орқали феъл ясалиши жараѐни.

Феълнинг функционал формалари

Режа:

1. Эски ўзбек тилида ҳаракат номи формалари.
2. Равишдош.
3. Сифатдош.

Феълнинг нутқда қўлланишга хосланган шакллари унинг функционал (амалий) формаларидир. Феълнинг айрим формалари келишик, эгалик аффиксларини ҳам қабул қилади, гапда от ва бошқа сўз туркумлари функциясини бажариб, эга, аниқловчи, тўлдирувчи ёки ҳол вазифасида ҳам қол олади. Шунга кўра, бундай формалар феълнинг грамматик функционал формалари ҳисобланади. Феълнинг грамматик функционал формаларини соф феъл, ҳаракат номлари, сифатдош ва равишдош формалари ташкил этади.

Феълнинг грамматик функционал формаларида, бир томондан, феълга хос белгилар мавжуд бўлса, иккинчи томондан, морфологик хусусиятлари ва синтактик функциялари бўйича бу формалар бошқа сўз туркумларига ҳам яқин туради. Бу жиҳатдан соф феъллар фақат феълларга, ҳаракат номлари отта, сифатдош формалари сифатга, равишдош формалари равишга яқин туради.

Ҳаракат номи формалари. Улар иш-ҳаракат ва ҳолатнинг атамасидир. Эски ўзбек тилида ҳаракат номининг қуйидаги формалари амалда бўлган:

-мақ/-мәк аффиксли форма. Бу форма ҳаракат номининг асосий ўрнаткичи сифатида фаол истеъмолда бўлган.

Жўналиш келишигининг -а, -ә аффикси қўшилганда, -мақ/-мәк аффиксининг охиридаги [қ], [к] ундошлари икки унли ўртасида жаранглилашиб, [ғ], [г] ундошларига ўтади: *Қачмага йүз эврди (ҚР), бақмага йаман йоқ (МН).*

Эгалик аффикси қўшилганда ҳам *-мақ/-мэк* аффикси таркибидаги жарангсиз [к], [к] ундошлари жарангли (ғ), [г] ундошларига ўтиши мумкин. Бу йазуқдан қутулмағым муҳал эсэ,... (СС). Бир нафас са б р эт м ағ и йоқ (СС).

-мақ/-мэк аффиксли ҳаракат номининг бўлишсизлик маъноси икки хил йўл билан ифодаланган:

а) *-ма/-мэ* аффиксли бўлишсиз формадаги феълга *-мақ/-мэк* қўшилиши билан: *Тил э н м э м э к к э давлатындан махрум дурурлар* (СС).

б) сифатдошнинг *-мас/-мэс* аффиксли бўлишсиз формасига *-лық/-лик* аффикси қўшилиши билан (*-мас+лық/-маз + лық*): *Мэним сөзим э ш и т м э з л и к учун* (ТФ). *Оглан билмэсликдин қылуру* (ҚР).

Ҳаракат номининг *-мақ/-мэк* аффиксли формаси от туркумидаги сўзлар каби эгалик ва кўплик қўшимчаларини қабул қилади, келишиклар билан турланади, қўмакчилар билан қўлланади:

1. *-мақ/-мэк* аффиксли ҳаракат номи эгалик аффикслари билан қўлланганда, феъл негизидан англашилган иш-ҳаракатнинг қайси шахсга қарашли эканлиги кўрсатилади: *Мэним қуртулмағым анда туруру* (ТФ). *Сэн эсрүк кэлмэкиң мунда хата ул* (ХШ).

2. *-мақ/-мэк* аффиксли ҳаракат номига қўшилган *-лар/-лэр* аффикси одатдаги кўплик маъносини эмас, балки феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатнинг субъект билан мослашуви учун хизмат қилади: *Йусуфны өлтүрмэклэри иккидин ҳали эрмэс эрди* (ҚР). *Нэтэк ким йиғламақларыны эшиттим*,... (НФ).

3. От ўрнида қўлланган бош келишикдаги *-мақ/-мэк* аффиксли ҳаракат номи асосан эга, баъзан кесим ёки аниқловчи вазифасида келади.

Эгаси *-мақ/-мэк* аффиксли ҳаракат номи билан ифодаланган гапларнинг кесими асосан от ёки от туркумидаги сўзлар билан ифодаланadi: *Ибраҳимга қонуқ тилэмэк фариза эрди* (ҚР). *Ғу й бат қылмақ улүқ йазуқлардын туруру* (НФ). -

-мақ/-мэк аффиксли ҳаракат номи келишик аффикслари билан қўлланганда ҳар бир келишик формасининг характерига мувофиқ равишда турли синтактик вазифаларни бажаради: *Азынлар айбыны көрмэкни қойғыл* (ХШ). *Илм өгрэнмэккэ кэлдим* (ҚР). *Андын йаранлары қаттық сөзлэмэкдин йығдылар* (ТФ).

-и/-иш/-ши, -уш/-үш аффиксли форма эски ўзбек тилида кам истеъмолда бўлиб, айрим ёдгорликларда учрайди: *Йүгүрүшдэ забунрақдур* (Бобурнома). ...буларның алышы ва берishi (Бобурнома).

-в/-ув/-ув аффикли форма кам қўлланган: *Ондын икки киши болды сақлав* (ШН).

Сифатдош формалари. Туркий тилларда сифатдош предметнинг белгиси бўлган иш-ҳаракат ва ҳолатни ҳамда бевосита иш-ҳаракат ва ҳолатни англатади. Сифатдош формаларида белги-ҳаракат маъноси билан бирга, грамматик замон маъноси ҳам мавжуд бўлади. Бу ҳол сифатдош формаларининг ҳаракат номи формаларидан фарқловчи асосий белгисини

ташқил этади. Сифатдош формаларини замон нуктаи назардан куйидаги вакил асосий группага ажратиш мумкин: 1) ўтган замонни ифодаловчи сифатдош формалари. Бу группага *-мыш/-миш, -дук/-дүк/-туқ/-түк, -зан/-эн, -қан/-кэн, -ан/-эн* аффикслари билан ҳосил бўлувчи формалар киради; 2) келмиш - келаси замонни ифодаловчи сифатдош формалари. Бу группани *-р/-ар/-эр, -ур/-үр, -ыр/-ир, -йур/-йүр), -маз/-мэз// -мас/-мэс, -зу/-зү-қу/-қү, -эчи/-эчи// -қучи// -кучи, -дачы/-дэчи// -тачы/-тэчи, -элы/-эли, -асы/-эси* ва бошқа аффикслар билан ҳосил бўлувчи формалар ташқил этади.

Ўтган замон сифатдошлари. -зан/-гэн (-қан/-кэн) аффиксли сифатдош вакил ўзбек тилининг барча даврлари учун характерли бўлган ва фаол қўлланган.

Қўлланиши, маъно ва функциялари:

1. Атрибутив позицияда қўлланиб, аниқловчини ифодалайди. Аниқловчи келишида келган *-зан/-гэн* аффиксли сифатдош атрибутив ўрам ташқил этади ва улар гап трансформациясида бўлиши мумкин:

а) эга+кесимдан иборат ўрамларда *-зан/-гэн* аффиксли сифатдош предикатив бирикмени ташқил этади: *Чэрик тушкэн йэргэ кэлдилэр (ҚР). Қўламыз рэзимиз бу икки улугымыз сөзлэгэн сөзгэ (НФ).*

б) сўз бирикмаси қолипида бўлади: *Раст сөзлэгэн хатунлар бурч қилсалар... (ТФ). Вафа қылган кишилэргэ вафа қыл (МН);*

2. *-зан/-гэн* аффиксли сифатдош отлашади ва от бажарадиган синтактик функцияларда қўлланади: *Бу йаратылган сизлэрдэ болса... (ҚР). Мэни танланган ҳалак болды (НФ). Сэни көргэн өзиндин йат болур (МН).*

Оглашган *-зан/-гэн* аффиксли сифатдош отга хос грамматик белгиларга эга бўлади ва шунга мувофиқ ҳар хил синтактик функцияларни бажаради:

а) *-лар/-лэр* кўплик аффиксини олади: *Аның бирлэ болганлар... бутга табиатурларды (ТФ). Қамуз тузганлар өлди (ҚР). Йана эрмэн тэгэнлэр зэр болгай (ХШ).*

б) эгалик аффиксини олади: *Мэн тамәм алым болдум, ҳэч билмэгэн им қалмады (НФ). Бу сизниң кэлтүргэниңиз бизгэ йарамас (ҚР);*

в) келишик аффиксларини олади: *Ул сорганиңны кэтэргил (НФ). Ўйқылганларга андын дастгирлик йэткэй (Навоий МҚ).*

3. *-зан/-гэн* аффиксли сифатдош учун, соң (соңра), бирлэ, кэби, бэрү каби кўмакчилар билан қўланади: *Сув тартқан учун исрасын бэрэйн (ҚР). Бу бир қорганни алган билэ нэ ши ачылгай (БН).*

4. *-зан/-гэн* аффиксли сифатдош *-тэк* қўшмчасини қабул қилади: *Тилэб Шавур айытган-тэк нишанын //сорар шаҳзаданың турган макънын (ХШ). Муганний мусиқий ағаз қылды//атасы торбасында йыглаган-тэк (СС).*

-мыш/-миш аффиксли сифатдош эски ўзбек тилининг барча даврларида фаол қўлланган бўлиб, унинг грамматик маъно ва функцияларининг таракқиёт даврлари икки босқичга бўлинади: биринчи босқич XV асрдан олдинги даврларни, иккинчи босқич XV аср ва ундан кейинги даврларни ўз ичига олади.

1. Ўзбек тилининг олдинги даврларида *-мыш/-миш* аффиксли сифатдош формасининг қадимги грамматик маънолари ва функциялари сақланган, яъни:

а) предметнинг ҳаракат белгисини кўрсатиб, аниқловчи вазифасида келади: *Келмиш йолларына йандылар (Таф.)*. Бу қилмыш иш бирлэ биз залимлардын болур-миз (ҚР);

б) эгалик аффиксларини қабул қилади: *Агар бу аймышың сөз раст эрсэ,..(Таф.)*.

в) келишик аффикслари билан қўлланиб, гапнинг иккинчи даражали бўлақларини ифодалайди: *Эшиткил бу газалда ишләридин// Муҳаммад хожэ бэг аймышларыдын (МН)*. *Шамъун булардын қачмышыда сувсамыш эрди (ҚР)*.

2. Ўзбек тилининг XV аср ва ундан кейинги тараққиёт даврларида *-мыш/-миш* аффиксли сифатдошнинг грамматик маънолари ва функциялари чегараланган бўлиб, унинг асосан ўтган замон феъли сифатида қўлланиши давом этган.

Ўтган замон сифатдошини ясовчи *-дук/-дүк* аффикси қадимги ёдгорликлар тилида *-туқ/-түк* кўринишида ҳам қўлланган. Грамматик маънолари ва функциялари жиҳатидан *-мыш/-миш* аффиксли сифатдошга ўхшайди: *Макка ачылдуқ кун болды (Таф.)*. *Йусуфга йыгладукум көзүмни ақарды (ҚР)*

Ҳозирги - келаси замон сифатдош формалари.

-р аффиксли форма. Бу аффикс *-р, -ар/-эр, -ур/-үр, -ыр/-ир, -йур/-йүр* вариантларда қўлланган бўлиб, булардан қайси бирининг ишлатилиши шу аффиксни қабул қилувчи феъл негизининг характериға, унинг қандай товуш билан тугаган бўлишиға боғлиқ.

Ундош билан тугаган бир бўғинли феълларнинг бир группасиға *-ар/-эр, бошқаларига -ур/-үр* вариантлари (*қач+ар, кэт+эр, бар+ур, бил+үр*), ундош билан тугаган икки ва ундан ортиқ бўғинли феълларға *-ур/-үр* вариантлари қўшилади (*қайтар+ур, эшит+үр, уруш+ур, кэлтүр+үр, қайтарыл+ур, көрсэтил+үр* каби). Баъзи манбаларда ундош билан тугаган айрим феълларға *-ыр/-ир* формасида қўшилиши ҳам учрайди.

Унли билан тугаган феълларға *-р* ёки *-йур/-йүр* вариантлари қўшилади (*башла+р ёки башла +йур, ишлэ+р ёки ишлэ+йүр*).

Ёзма ёдгорликлардан маълум бўлишича, туркий тиллар тараққиётининг қадимги даврларида унли билан тугаган феълларға *-йур/-йүр* вариантлари қўшилиши характерли бўлган. Масалан, Ўрхун-Енисей ва қадимги уйғур тили ёдгорликларида бундай феълларға асосан *-йур/-йүр* вариантлари қўшилган, XI- XII асрларға оид ҚБ, ХХ ва бошқа манбаларда ҳам кўпинча шу вариантлари қўшилган. Унли билан тугаган феълларға *-р* ёки *-йур/-йүр* қўшилиши ҳақида Махмуд Кошғарий ҳам маълумот берган. Унинг кўрсатишича, бундай феълларға *-р* ўрнида *-йур/-йүр* қўшилиши XI асрда арғулар тили учун хос бўлган.

-р аффиксли сифатдошнинг бўлишсиз формаси *-маз/-мэз// -мас/-мэс* аффикси ёрдамида хосил бўлади. Бу аффикснинг жарангли *-маз/-мэз* вариантлари ўғуз группасидаги туркий тиллар учун хос бўлиб, қипчоқ ва

вардук группасидаги туркий тилларда асосан жарангсиз *-мас/-мэс* вариантлари қўлланади. Ўрхун-Енисей ва қадимги уйғур тили ёдгорликларида ҳам фақат жарангли *маз/-мэз* вариантлари қўлланган бўлиб, Қида *-маз/-мэз* ва *-мас/-мэс* вариантлари параллел истеъмолда бўлган.

-р аффиксли сифатдошнинг қўлланиши, маъно ва функциялари:

а) аниқланмиш вазифасида келган сўз *-р* аффиксли сифатдош ифодалаган иш-ҳаракатнинг субъекти бўлади: *Бу ақар арығ ким, сэнэ бурдун...* (ТФ). *Көрә билмэз киши базрын тилиңиз (ХШ). Көңул бэрмэ көңул бэрмэ с.кишигэ (СС);*

б) *-р* аффиксли сифатдош англатган иш-ҳаракатнинг субъекти аниқланмишдаги эгалик аффикси орқали ифодаланади: *Тузрур агрыгы кирди эрсэ, Марйам қах тутды (ТФ). Көни сөзл ә й үр көңлүн бар эрсэ, айғыл (ҚР).*

2. *-р* аффиксли сифатдош от ўрнида қўлланганда отга хос грамматик белгиларга эга бўлади ва шунга мувофиқ ҳар хил синтактик функцияларни бажаради:

а) эгалик аффикслари билан қўлланади: *Лек мүмкин дурур дава қылурум/саһй этиб ҳажсатың рава қылурум (Навойи СС). Жаҳанда сэндин өлө йоқ тиләрим (ХШ);*

б) келишик аффикслари билан қўлланади: *Сэниң шиқыңда сайрарга Ҳаразмий... (МН). Бизниң кэлүримизни эшитиб, қачыб бу айтылған уч күртга бардылар (Ш.тар.).*

3. *-р* аффиксли сифатдош кўмакчилар билан қўлланади: *Олтурур учун қыбыл йер эрди (БН). Өлмәсдин бурун ачыб көзүмни..(Навойи ФШ).*

-ғу/-ғү (-қу/-қү) аффиксли сифатдош. Қўлланиши, маъно ва функциялари:

1. Атрибутив позицияда қўлланиб, аниқловчини ифодалайди, Бунда *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдош атрибутив оборотни ташкил этади ва бундай оборотларда сифатдош формасидаги феълдак англашилган иш-ҳаракатнинг субъекти икки қил йул билан ифодаланади:

а) аниқланмиш вазифасида келган сўз *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдош ифодалаган иш-ҳаракатнинг субъекти бўлади: *Мэним илкимдин кэлмэгү ши билгүрди (ТФ). Тузуб йэттилар ав а в л а г у йэргэ (ХШ);*

б) *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдош англатган иш-ҳаракатнинг субъекти аниқланмишдаги эгалик аффикси орқали ифодаланади: *Сөзләгү күчүм төк (ҚР). Сэниң йэгү ашың сэни Хизр йалавач табару башлағай (ТФ).*

2. *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдош от ўрнида қўлланганда отга хос грамматик белгиларга эга бўлади ва шунга мувофиқ ҳар хил синтактик функцияларни бажаради: *Қайда барғусыны билмэгәйләр (ТФ). На қылғусы билмәс болды (НФ).*

-ғучы/-ғүчи (-қучы/-қүчи) аффиксли форма *-ғу/-ғү* аффиксли сифатдошга шакс отини ясовчи *-чы/-чи* аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам бу формада феъллик хусусияти кучсизланиб, от туркумига яқин туради: *К у ч қылғучы зәлим эрди (ТФ). ҚҚуйашының эсиз көзни Қайтарғучы қдрати бар (ҚР). Ошул тағ қазғучы Фархәдны көрсүн (ХШ);*

-дачы/-дәчи (-тачы/-тәчи) аффикси билан ясалган сифатдош ҳам қадимги ёдгорликлар тилида фаол қўлланган бўлиб, ўзбек тилида XV асрга

қадар кўлланиб келган: *Мен сениң тәрүттәчи, йараттачың-мен (Таф.). Биз йерни көкни тәрүттәчи тәңригә табынур-миз (Таф.).*

-ғлы/-гли аффиксли сифатдош ҳам эски ўзбек тилининг илк даврларида кенг кўлланган бўлиб, маъно ва функциялари бўйича -дачы/-дәчи аффиксли сифатдошларга ўхшайди: *Кимәрсә маңа раҳм қылмағлы йоқ (ҚР). Тушиндә көрди ким, к э л и г л и к э л д и (НФ).*

-адурган/-әдүргән аффиксли сифатдош. Бундай сифатдошлар XV асрдан кейин кўлланган: *Мени шайдә қыладурган бу көңүлдүр, бу көңүл, хәр-у расвә қыладурган бу көңүлдүр, бу көңүл (Лутфий). Кәбулдын күч келәдүргән жыхатыдын султәнға қошула алмайдулар (Бобурнома).*

Равишдош формалари. Эски ўзбек тилида куйидаги аффикслар билан равишдош ҳосил қилинган:

-б(-ыб/-иб,-уб/-үб) аффиксли равишдош. Кўлланиши, маъно ва функциялари куйидагича:

1. Шахсли феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини кўрсатиб, равиш ҳолини ифодалайди. Бунда равишдош ифодалаган иш-ҳаракат билан шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракат ўртасидаги вақт муносабати куйидагича икки хил бўлади:

а) равишдош ифодалаган иш-ҳаракат шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатдан олдин бажарилади. Бундай ҳолларда равиш-дош асосан ҳаракат маъносини ифодаловчи феъллардан иборат бўлади: *Буйурдылар ким, хужрасын бузуб, туфрәгын ханақәхдын ташқару ташласунлар (Навоий МН). Бухәрәдын қавун келтүрүб, бир мажлисда кестүрдүм (БН).*

б) равишдош ифодалаган иш-ҳаракат шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракат билан бир вақтда бажарилади. Бунда ҳар иккала иш-ҳаракат ҳам одатда такрорланувчи, давомли бўлади: *Чықтылар қорғаныға чапқылашыб (ШН). Қайда көрсәм наъл нақшыны өпәр-мен йүз сүрүб (Фурқат).*

2. Шахсли феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш вақтини кўрсатиб, пайт ҳолини ифодалайди ёки пайт эргаш гап-нинг кесими вазифасида келади: *Йахудаг бир сөзни эшитиб уру қобди (ҚР). Ахшам н а м а з ы қылиб эвингә кирди (НФ).*

3. Шахсли феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг юзага кели-шидаги сабабни кўрсатиб, сабаб ҳолини ифодалайди ёки сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Андын қорқуб башым ақарды (ҚР). Агар айсам башымдын кәчмишин мән//та н ы р к а б бармагын тишләгәй-сән (ХШ).*

4. -б аффиксли равишдош ифодалаган иш-ҳаракат кейинги феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг аксини кўрсатади, яъни равишдош ифодалаган иш-ҳаракат билан кейинги феълдан ан-лашилган иш-ҳаракат бажарилиши нуқтаи назардан бири иккинчисига зид бўлади. Шунинг учун бундай ҳолларда кейинги феъл кўпинча бўлишсиз формада кўлланади: *Сиз келиб, ани кәлтүрмәсәңиз, сизгә дақы бугдай бәрмәз-мән (ҚР). Бу бугдай көргәзиб, арпа сатар ул (ХШ).*

5. Равишдошнинг -б аффиксли формаси боғловчилик вазифа-сини ҳам бажаради, яъни гапда уюшиб келган феълларнинг ол-дингиси (ёки олдингилари) шу равишдош формасида келиб, уюшиқ бўлақлар ўртасидаги

боғланишни кўрсатади: *Бу йилганчилар мэни тутуб, азымга қан суртуб, сэнэ келтурдилар (ҚР). Аны тахт узэ кэчириб, башына тажэ қойуб, мамлакатни оша таслим қылыңыз (СС).*

-а/-э(-й) аффикси билан ясалган равишдош куйидаги хусусиятларга эга:

1. Якка ҳолда қўлланади. Бунда шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдиради: *Бир кун Исмаил авқа бармыш эрди, Ибрāҳимны көрэ келди (ҚР). Йүзүңдин эмди аңа ашина тилэй келдим (Лутфий).*

2. Қўшма феълнинг компоненти бўлиб келади: *Йол башында тура қалды Мирза (ШН). Иттифақ қыла алмай, наришйāн барыб... (БН).*

3. Кўпинча такрор қўлланади. Бунда ҳам шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолати кўрсатилади: *Фырāқ отына йана-йана келдим (Лутфий). Тамшый-тамшый аны қылай нош (Навоий МЛ)*

-у/-ү(унлидан кейин -йу/-йү) аффикси билан ясалган равишдош қадимги ёдгорликларда кенг қўлланган бўлиб, эски ўзбек тилида XV асрга қадар анча актив истемолда бўлган, маъноси, функцияси бўйича -а/-э(-й) аффиксли равишдошга яқин туради.

Мисоллар: *Көз йашы йыглайу, тушэйин дер айақына (Саккокий). Аң қаршу туру билмэди (ҚР). Қарындашилары аны авга алу бардылар (ҚР). Кишилер Муса йалавачқа кэлу башладылар (ТФ).*

Равишдош ясовчи -бан/-бэн (ундошдан кейин: -ыбан/-ибэн// -убан/-убэн) аффикси -б (-ыб/-иб// -уб/-үб) аффиксига -ан/-эн қўшилиши билан ҳосил бўлган. Эски ўзбек тилида шеърий асарларда ишлатилган бўлиб, функцияси ҳам чегараланган. Бу равишдош шакли шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, сабабини кўрсатади. Мисоллар: *Чықты ул мәнча киши атланыбан// иш қылурга барысы қатланыбан (ШН). Кучубан йыгладым атам айағын (Фурқат). Ул анда қолдыса азиз қадашым/ҳам биргэ келибэн болуб йолдашым (ХШ).*

-ғалы/-гэли// -қалы/-қэли аффикси билан ясалган равишдош ҳам туркий тилларда қадимдан кенг қўлланиб келган бўлиб, эски ўзбек тилида ҳам актив истемолда бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикс -гани(-қани/-кани) кўринишида ишлатилади.

Бу равишдош шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги мақсадни билдиради. Мисоллар: *Ул ҳанақаҳга ойнағалы кирдилэр (Нав. МН). Малик анларны өлдүргэли қасд қылды (Таф.). Йусуфны көргэли зинданга келүр эрдилэр (ҚР).*

-ғач/-гэч/-қач/-кэч билан ясалган равишдош қадимги ёдномаларда учрамайди. Эски ўзбек тилида, асосан, XV асрлардан бошлаб кузатилади.

Бу равишдош пайт маъносини билдиради, яъни бу равишдош ифодалаган иш-ҳаракат тугаши билан шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракат бошланади. Мисоллар: *Йана шам олғач, олдылар бары маст (Нав. СС). Ачылғач келиб эртэси ҳужрасы// қылуур жан-у жанжасал ҳар эртэси (Муқ.).*

-гунча/-гүнчэ// -қунча/-күнчэ аффикси билан ясалган равишдош эски ўзбек тилида анча кенг истемолда бўлиб, қадимги ёдгорликларда кам қўлланган.

Бу равишдош ҳам пайт маъносини билдиради, яъни равишдош ифодалаган иш-ҳаракат бошлангунга қадар шахсли феъл ифодалаган иш-ҳаракат юзага чиққан бўлади ёки давом этган бўлади. Мисоллар: *Хан йеткүнчә аны қуладылар (ШН). Лутфий мискиндин өлгүнчә дуа болсун сеңә (Лутф.).*

Савол ва топшириқлар.

1. Эски ўзбек тилида ҳаракат номи қандай кўшимчалар билан ҳосил қилинган?
2. Сифатдош шакли ҳосил қилувчи кўшимчаларни сананг.
3. Равишдошнинг ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайдиган қандай шакллари мавжуд.

Таянч тушунчалар:

Феълнинг функционал формалари – феълнинг нутқда қўлланиш шакли.

Ҳаракат номи – иш-ҳаракатнинг атамаси бўлиб, отга хос сўз ўзгариш хусусиятига эга бўлган ва гапда от бажарган вазифаларни бажаришга мос бўлган феъл шакли.

Сифатдош – предметнинг белгиси бўлган ҳаракатни, баъзан иш-ҳаракатни тўғридан-тўғри англатадиган феъл шакли.

Равишдош – ҳаракатни иккинчи бир иш-ҳаракат белгиси сифатида англатадиган, гапда ҳол ва эргаш гап кесими бўлиб келишга мослашган феъл шакли.

Соф феъл – буйруқ-истак, шарт ва баъзан аниқлик майллари ҳамда уларнинг замонлари маъноларини ифодалаб, ҳар доим тусланиш тизими элементи (унсури) сифатида йўлланадиган, гапда фақат кесим вазифасида келишига мос феъл шакли.

Эски ўзбек тилида майл ва замон формалари

Режа:

1. *Майл ва замон формалари ҳақида тушунча.*
2. *Эски ўзбек тилидаги тусловчи аффикслар.*
3. *Буйруқ-истак майли формалари.*
4. *Шарт-истак майли формалари.*

Ўзбек тилида, шу жумладан, туркий тиллардаги майл ва замон формалари, майл ва замон формалари муносабати мунозарали масалалардан ҳисобланади. Туркий тиллардаги майл ва замон формалари учун махсус аффиксларнинг йўқлиги бундай мунозарага сабаб бўлмоқда.

Маълумки, майл иш-ҳаракатнинг воқеъликка муносабатини ифодалаб, феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш хусусиятини, шартлиликни, яъни, реал воқеликка, шароитга боғланганлигини билдиради. Масалан, *борди* феъли иш-ҳаракатнинг реал бажарилганлигини, *шла* феъли иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳақидаги буйруқни ифодалайди.

Грамматик замон эса иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтга муносабатини ифодалайди. Демак, майл категорияси замон категориясига муносабатан кенгдир. Лекин ҳамма майл формаларида ҳам грамматик замон маъноси бир хилда мавжуд бўла бермайди. Масалан, аниқлик майлида ҳар учтала замон, буйруқ-истак ва шарт майлида эса фақат келаси замон формалари мавжуд бўлади.

Ўзбек тилидаги майл ва замон формалари ҳақида тусланиш тушунчасисиз фикр юритиб бўлмайди. Шу муносабат билан тусланиш тарихи ва унинг хусусиятига тўхталамиз.

Эски ўзбек тилида майл формалари қуйидаги уч туркумга бўлинади: *буйруқ-истак*, *шарт-истак*, *аниқлик*.

Туркий тилларда феъл тусланиши тарихан сифатдош (кейинчалик равишдош) формалари асосида, яъни майл ва замон формалари сифатдош формалари асосида асосида шаклланган (буйруқ-истак майли бундан мустасно). Кейинчалик бундай формалар таркибидаги сифатдош аффиксларининг айримлари сезилмас даражага келиб қолган. Масалан, *-дўқ/-дўқ/-туқ/-тук* сифатдош аффикслари *-ди/-ди/-ти/-ты* аффиксига айланган, айримлари эса ҳозирги ўзбек тилида жуда каммаҳсул аффиксга айланган.

Эски ўзбек тилида тусловчи аффиксларнинг уч типи қўлланишда бўлган. Булар қуйидагилар:

1. I тип тусловчилар ёки тўла тусловчилар:

	Бирлик	Кўплик
I шахс	-мен	-биз, -миз
II шахс	-сен	-сиз
III шахс	-	-

2. II тип тусловчилар ёки қисқарган тусловчилар:

I шахс	-м	-к/-к
II шахс	-ң	-ңыз/-ңыз/-нуз/-нүз/
III шахс	(-сы/-си)	-

3. III тип тусловчилар феълнинг буйруқ-истак майлида қўлланади.

Тўла тусловчилар сифатдош ва равишдош формаларига ҳамда *-ғай/-ғай/-қай/-қай/-қай/-қай/-мақда/-мақда* аффиксли формаларига қўшилади. Қисқарган тусловчилар *-ди/-ди/-ти/-ты* аффиксли аффиксли, шарт формадаги феълларга ва *-ғу/-ғу/-қу/-қу* аффиксли формаларга қўшилади.

Шуни айтиш лозимки, тўла тусловчилар қадимги туркий ёдгорликларда *-ди/-ди/-ти/-ты* аффиксли формадан кейин ҳам қўлланган. Масалан, *басдымыз*, *буздымыз* (КТ). Бу ҳолат эски ўзбек тилининг дастлабки ёдгорликларида ҳам қўлланган: *Эшиттимиз тақы билдимиз тедиләр* (ҚР).

Шахс-сон аффикслари тарихан кишилик олмошларининг ривожланишидан пайдо бўлган. Буни М.Кошғарийнинг маълумотидан ҳам билса бўлади. XI асрда ўгузлар, қипчоқларнинг айримлари ўтган замон маъносини ифодалаш учун *-дук/-дүк/-туқ/-түк* аффиксини ишлатиб, улар олдидан кишилик олмошларини қўллаш уларнинг қайси шахсда эканлигини билдирган: *Мен йа қурдук (мен ёй қурдум), биз йа қурдук, ол келдүк (у келди), олар эвгә кирдук (улар уйга кирдилар).*

Кейинчалик кишилик олмошлари феълдан кейин ҳам келтириладиган бўлган: *мен бардук мен (мен бордим), сен бардук сен (сен бординг)* каби. Бунда шахс-сон маъносини ифодалаш учун кишилик олмошларини икки марта келтиришга зарурат бўлмай қолган. Шунинг учун феъл олдидан келган кишилик олмошлари кўпинча тушириб қолдириладиган бўлиб, кейингиси сакланган ва шахс-сон кўрсаткичи сифатида тасаввур қилинган.

Буйруқ-истак майли формалари. Буйруқ-истак майли формаларида ҳам буйруқ, ҳам истак маънолари мавжуд, яъни, I шахс формаларида истак, II шахс формаларида буйруқ, III шахс формаларида эса ҳам истак, ҳам буйруқ маънолари мавжуд.

Эски ўзбек тилида буйруқ-истак майли кўп формали бўлиб, улар куйидагича ҳосил бўлади:

I шахс бирлик формалари:

-(а)йын/-(э)йин. Бу форма барча даврларда кенг қўлланган: *Кучум йетмишчә көп хидмат қылайын (МН). Кимгә изхәр әйләйин (Мунис).*

-(а)й/-(э)й. XIV асрдан кейинги ёдгорликларда қўлланади: *Гүл келди йүзүң давридаким, хусн сатай деб (Лутфий). Мен қашың меҳрәбына әлтәй дудәын ийдлық (Атоий).*

-зайын/-гәйин// -зайым/-гәйим. XV асрдан олдинги ёдгорликларда учрайди: *Кимгә дегәйим нечүк қылайым, билмән, мен буйла йырақда, ул йақынрақ жәндын (Сайфи Сароий). Карам қылыб, қулақ тутсаң, жәваб айзайым (Сайфи Сароий).*

-(а)йым/-(э)йим. XV асрдан олдинги – даврларда қўлланган бўлиб, кейинги даврларда эса айрим ёдгорликларда баъзан учраб қолади: *Мен қарындашларым бирлә кеңәшәйим (ҚР). Сениң үчүн шаҳарда бир йахшы имәрат қылайым (Сайфи Сароий).*

Юқоридагилардан ташқари, «Қиссаси Рабғузий», «Тафсир», «Хисрав ва Ширин» асарларида *-гам/-гәм* аффикси ҳам I шахс буйруқ-истак майли формасини ҳосил қилган: *Фазл қылгам ва аңа артуқ бергәм (Тафсир). Бирини қурбан қылгам (ҚР).*

I шахс кўплик формалари. Буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги куйидаги аффикслар билан ҳосил қилинган:

-зайым/гәлим, -ззайың/-гәлиң, -(й)алым/-(й)әлим. Бу аффикслар XV асрдан олдинги давр ёдномаларида учрайди: *Эй рабб, бизгә фарман бергил, көккә ағзайым (Тафсир). Сиз он қой келтүрүң, бишүрүң, этини йегәлиң (ҚР). Ҳалымыз эзгү болмаз, нетәк қылайым (ҚР).*

Бу аффикс баъзан лаб унлиси билан *-алум/-әлүм* формасида ҳам келади: *Бу эр улүе сөз сөзләйү турур, кетәлүм тедиләр (ҚР).*

-зали/-зэли. XVI-XVII аср ёдномаларида учрайди: *Ҳеч йаманлық аңа инутмагалы// сени телмуртуб аны тутмагалы (ШН). Биз сени тутуб бермэгэли тедилэр (Ш.тар.).*

-(а)лыц/(э)лиц. XVIII асргача бўлган ёдномаларда учрайди: *Асбаб қурунлар, Эран шахрына баралың (Тафсир). Не болса болсун, уш башдын көчөлиң// Бу сурат разыдын парда ачалың (ХШ).*

-(а)лы/(э)ли аффиксли форма XV-XVII асрлар учун характерли бўлиб, бу даврда буйруқ-истак майли I шахс кўплик маъносини ифодалашнинг асосий формаси сифатида ёдгорликларда кенг қўлланган: *Эмди сөзниң ислыга шуруъ қылары (Навоий МК). Андижанга чекэли бизлэр башкар// түзэли ул сары аҳаңы сафар (ШН).*

-(а)лык/(э)лик. XIV асрдан бошлаб қўлланади: *Хасмлык қылса, қыларық фани (ШН). Өзимизни аҳвалымызны алайық (Ш.турк).*

-(а)йлык/(э)йлик. XIX асрдан бошлаб кенг қўллана бошлаган: *Берэйлик иккимиз ҳам аңа ләшкәр/ болуб жәң әйләсүн сардәри әскәр (Фурқат). Эй пахшылар, келәйлик, бир жәйга йызылышайлык, ойнайлык, күләйлик, әмән болайлык (Муқимий).*

II шахс бирлик формалари. Буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик маъноси эски ўзбек тилида асосан *-гыл/-гил/-қыл/-кил* аффикси билан исланган форма орқали ифодаланган: *Эшиткил эмди ҳам бир хуш ҳикаят (МН). Барыб ул ханны саламат тутқыл (МН).*

Буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик формаси эски ўзбек тилида *-шин/-шин/-қын/-кин* аффикси билан ҳам ясалган. Бу аффикс *-гыл/-гил/-қыл/-кил* аффиксининг фонетик варианты бўлиб, нисбатан кейинги даврларда пайдо бўлган: *Келгин кэ, фирақың отыда қалмады ҳалым (Лутфий). Мен дедим ким, раст айтқын (БН). Баққын, экин пишар-му афтаб көрмәй (Муқимий).*

Маълумки, ҳозирги ўзбек тили ва бошқа туркий тилларда буйруқ-истак майлининг II шахс бирлиги кўпинча аффиксиз қўлланади, яъни формал жиҳатдан феъл негизига тўғри келади. Бу ҳолат эски ўзбек тилида ҳам кенг кузатилади: *Тақы йуз мың алтун келтүр (ҚР). Қарақчы көзләриңдин бир қыйа бақ (Атоий). Адл қулағы-ла эшит ҳалымы (Муқимий).*

Шеърый асарларда буйруқ-истак майли II шахс бирлиги аффиксиз қўлланганда, баъзан *-у/-у* унлиси орттирилади. Бу ҳол Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро шеърларида учрайди: *Эй саба, авбәра көңлүм истәйү ҳар нан бару// Вади-йү тағ-у бийәбанларны бир-бир ахтару. Ахтарурда тапсаң ул көңлүмки, мажнун шивадур// ҳар нечүк болса әдәм саҳрәсы сары башқару.*

Мисоллардаги *бару, ахтару, башқару* феъллари *боргин, ахтаргин, бошқаргин* маъносини ифодалайди.

Буйруқ-истак майлининг II шахс кўплик формалари.

Эски ўзбек тилида буйруқ-истак майлининг II шахс кўплиги учун куйидаги формалар қўлланган:

-ң(ундошдан кейин: *-ың/-иң/-уң/-үң*). Эски ўзбек тилининг барча даврларида кенг қўлланган: *Эй пари рухсарлар, бизгә нигаҳ әйләб отың//бир*

назар бирлә гаданы падшаҳ әйләб отың (Лутфий).Өзгә қылмаң бу дегән сөзүмни (ШН).

-ңыз/-ңыз(ундошдан кейин: -ыңыз/-иңиз// -уңыз/-уңиз// -уңуз/-үңүз). Бу форма эски ўзбек тилида нисбатан кам қўлланган: *Аҳбаб, йигитликни ганимат тутуңуз/өзни қарылық меҳнатыдын қорқутуңуз (Навоий МҚ). Бу кишигә ул чақлы нимәрсә бериңиз (Ш.тар.)*

-ңлар/-нләр(ундошдан кейин: -ыңлар/--иңләр// -уңлар/-үңләр) аффикси билан ясалган форма эски ўзбек тилида кам қўлланган: *Анда барыб, отав суқуб келиңләр (Ш.тар.). Хизматымы йахшы қққылыңлар билиб (Муқимий).*

-ңызлар/-ңизләр (ундошдан кейин: -ыңызлар/-иңизләр) аффикси билан ясалган форма ҳам эски ўзбек тилида кам қўлланган: *Атайи ҳақын анда истәңизләр (Атоий). Фарйад қылыб айтыб турур: мени өткәзиңизләр теб (Ш.тар.).*

III шахс формалари. Буйруқ-истак майлининг III шахс бирлик формаси эски ўзбек тилида –сун/-сүн аффикси билан ҳосил қилинган (*барсун, келсүн*), кўплик формаси эса бирлик формасига –лар/-ләр аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади (*барсуңлар, келсүңләр*). Бу аффиксининг –сын/-син формаси ўтмишда ўғуз ва кипчоқ группасидаги туркий тиллар учун характерли бўлиб, ўзбек тилида асоан XIX асрдан бошлаб учрайди.

Алишер Навоий асарларида буйруқ-истак майлининг III шахс бирлик маъноси феъл негизига –дик қўшилиши билан ҳам ифодаланган. Бу аффикс фақат юмшоқ вариантда бўлиб, сингармонизм қонунига бўйсунмайди: *Чекибтур саъй этиб бисйар-бисйар/ йудик баштын айақ зинҳәр-зинҳәр. Йугандын соң суйуб айвандын алдик' ҳарирун сувга йаҳуд отга салдик (Фарҳод ва Ширин).*

Келтирилган мисоллардаги *йудик, алдик, салдик* феъллари *ювсин, олсин, солсин* маъносини ифодалайди.

Шарт майли. Шарт майли формасининг ясалишида эски ўзбек тили билан ҳозирги ўзбек тили ўртасида деярли фарқ йўқ.

Шарт майли аффикси эски ўзбек тилида –са/-сә кўринишида қўлланган: *барса, келсә* каби. Бу аффикс дастлаб –сар/-сәр формасида қўлланган: *барсар, келсәр* каби.

Шарт майли формасига шахс-сон қўшимчаларининг қўшилиши куйидагича бўлган:

1. Шарт майли аффикси –сар/-сәр формасида қўлланганда, шахс-сон аффиксларининг фақат тўла вариантлари қўшилган: *барсар-мен, келсәр-сен, барсар-биз* каби.

2. –са/-сә формасида қўлланганда, шахс-сон аффиксларининг қисқарган вариантлари қўшилган: *барсам, келсәм, барсалар* каби.

XI–XIV асрларда эса тўла вариантлари ҳам қўшилган: *барса-мен, келсә-сен* каби.

Шарт феълининг аналитик формалари:

–са/-сә эрди: Тапсам эрдиким, недур андын мурād (Навоий ЛТ). Кашки Йусуфны көрмәсә эрдим (ҚР).

-ди/-ды/-ти/-ты эрсэ: Қойдум эрсэ бу машаққат жаныма (Навоий ЛТ).
Идрис шағирди бирлэ муңа тапынды эрсэ, биз ҳам тапынур-биз (КР).
-мыш/-миш эрсэ. Кел, мениң бағрымны көр, йүз пәра ҳар бир дағыда//
кормиш эрсэң бағара гар ләлаи садбарг кам (Мунис).

Савол ва топириқлар

1. Майл деб нимага айтилади?
2. Замон тушунчасига изох беринг.
3. Эски ўзбек тилидаги тусловчиларнинг гуруҳлари ва хусусиятларини айтиб беринг.
4. Буйруқ-истак майлида қайси аффикслар иштирокэтади?
5. Шарт майли формаларига манбалардан мисол келтиринг.

Таянч тушунчалар:

Майл – иш-ҳаракат (ҳолат)нинг реал воқеликка муносабатини билдиради.

Замон – иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтга муносабатини билдиради.

Тусланиш – феълнинг шахс-сон аффикслари билан ўзгариши ва парадигма ҳосил қилиши.

Буйруқ-истак майли – бир парадигма ҳосил қилувчи ва буйруқ семаси етакчи бўлган феъл майли тури.

Шарт майли – бир парадигма ҳосил қилувчи шарт семали феъл майли тури.

Эски ўзбек тилида майл ва замон формалари(давоми)

Режа:

1. Аниқлик майли. Ўтган замон феъллари.
2. Ҳозирги ва келаси замон феъллари.
3. Феъл нисбатлари.

Аниқлик майлида ҳар учала грамматик замон мавжуд: ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон. Аниқлик майлидаги ҳар бир замон бир неча формани ўз ичига олади ва бу формалар шу замон чегарасида турли маъно отгенқаларини ифодалашга хизмат қилади.

Ўтган замон феъллари. Ўтган замон феъли тузилиши жиҳатидан даставвал қуйидаги икки гурпуага бўлинади: 1) ўтган замон феълнинг содда (синтетик) формалари; 2) ўтган замон феълнинг аналитик формалари. Шунини айтиш лозимки, ўтган замон феъллари *-ди/-ды/-ти/-ты* аффиксли

фeъл формалари ва фeълнинг сифатдош, равишдош шаклларига тусловчи аффиксларнинг кўшилишидан ҳосил бўлади.

Ўтган замон фeъли содда (синтетик) формалари эски ўзбек тилида куйидагича ҳосил қилинади:

-ды/-ди// -ты/-ти аффикли форма. Бу форма эски ўзбек тилининг барча даврларида кенг қўлланган ва у ушбу аффиксга қисқарган тусловчиларни кўпиш билан ҳосил қилинади: *Элчи бу сөзләрниң барчасын айтды (Ш.тар.)*. *Видāлашыб муражиат марāсымыны ада қылдуқ (Фурқат)*. Тусланиш парадигмаси: *бардым, бардың, барды// бардуқ, бардыңыз, барды(лар)*.

-мыш/-миш аффиксли форма ҳам туркий тилларда қадимдан актив қўлланган бўлиб, эски ўзбек тилида ҳам анча кенг истeъмолда бўлган: *Аруқны ул таш үскүндә йолда унутмыш-мен (ҚР)*. *Фурқатыңдын болмышам зәр-у заиф (Лутфий)*.

-дуқ/-дүк аффиксли форма. Ўтган замон сифатдошининг -дуқ/-дүк аффиксли формаси қадимги ёдгорликлар тилида кенг истeъмолда бўлиб, ўтган замон фeъли функциясида ҳам қўлланган. Бу сифатдош ўтган замон фeъли функциясида XIII-XIV асрларга оид ёдгорликлардан «Тафсир»да ҳам қўлланган бўлиб, унга кўпинча турур ҳолат фeъли кўшилиб келган: *Мунда айтур қылдым теб, валекин қылмадуқ турур. Хеч көз андаг көрмәдүк турурлар, хеч көңүл аның-дек санмадуқ болур*.

-ган/-гән// -қан/-кән аффиксли ўтган замон сифатдошининг ўтган замон функциясида қўлланиши асосан XIII-XIV асрлардан бошлаб кузатилади: *Тақы ҳақиқатда мен қорқутган-мен (Тафсир)*. *Ақл-у жан аламыга ишқ отыны салган-сен (Лутфий)*.

-б(-ыб/-иб/-уб/-үб) аффиксли равишдош асосида ясалган ўтган замон фeъли. Бу фeъл шакли эски ўзбек тилида куйидагича уч хил қолипда қўлланган:

а) *барыб турур-мен*. Бу форма асосан XV асргача қўлланган бўлиб, баъзан XV асрга оид ёдгорликларда ҳам учрайди: *Ибраҳим тевадин инмәккә ант ичиб турур-мен, теди (ҚР)*. *Қачан көрсәләр аны ким, ваъда қылыб турурлар (Тафсир)*;

б) *барыбтур-мен/барыбдур-мен*. Унинг қўлланиши XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кузатилади: *Болубтур-мен бу кун беганалар-дек (Атоий)*. *Учғалы нар чықарыбтур көңлүм (Мунис)*.

в) *барыб-мен* типидagi форма XV асрдан бошлаб кенг қўлланган: *Бағайат көңлүмизни шад этиб-сен (Навоий ФШ)*. *Сиз ҳам туна кун урушуб бастуруб-сиз (БН)*.

Ўтган замон фeълининг аналитик формалари.

Эски ўзбек тилида ўтган замон фeъли аналитик формаларининг куйидаги турлари қўлланган:

-мыш/-миш эрди. Бу форма эски ўзбек тилида XV асрга қадар кенг қўлланган бўлиб, кейинги даврларда кам учрайди: *Мениң ҳар не ҳāлымны билмиш эрдиң (Мунис)*. *Бир кун Исмаил авқа бармыш эрди, Ибраҳимны көрә келди (ҚР)*.

-ган/-гән//қан/-кән эрди. Бу форма XIV асрдан бошлаб кузатилади: Қыйнаған эрдүк анларны, куфр келтүрдиләр (Тафсир). Астрәбәдда айтқан икки матлаи тугәнмәй қалған эрди (Навоий МН).

-ды/-ди//ты/-ти эрди. Бу форма қадимги ёдгорликлар тилида кенг қўлланган, эски ўзбек тилида XV асрга қадар кенг истеъмомда бўлган: Йусуфни отагда қойдук эрди, биз келгинчә Йусуфни бери йемиш (ҚР). Анлар қачтылар эрди, малик Дақйунус йāрын билди қачмышларыны (Тафсир).

-дук/-дук эрди. Бу форма XIII-XIV асрларга оид ёдгорликлардан «Тафсир»да анча кенг қўлланган: Мен бутларны көрмәдук эрдим, турдум, Маккага бардым, көрдүм.

-б турур эрди формаси XIII-XIV асрларда кенг қўлланган бўлиб, кейинги даврларда учрамайди: Сизгә назāра қылыб турур эрдим (ҚР). Тақы анда ким, сиз кизләниб турур эрдиңиз (Тафсир).

-а/-ә(й)турур эрди, -а/-ә(й)дур эрди. Бу формалар бир фонеманинг икки киел кўриниши билан фарқланади, холос.

-а/-ә(й) турур эрди формаси XIII-XIV аср ёдгорликларида қўлланган: Дәшкәрниң соңыда келә турур эрдим (Ш.тар.).

XIII-XIV аср ёдгорликларида бу формада -а/-ә(й) аффикси билан бирга, -у/-ү, -йу/-йү, -йа/-йә аффикси ҳам иштирок этган: Бир оғлан билә келү турур эрдим (Раб.). ...йылықылар күтәйә турур эрди (ЎН).

-а/-ә(й)дур эрди формасининг қўлланиши XV асрдан бошлаб кузатилади: Умрумызда мунча фарәғат қылмайдур эдук (БН). Бу фурсатта ким, «Мубаййиш»ни назм қыладур едим (БН).

-р(-ар)/-әр//ур/-үр эрди. Бу форма -р(-ар)/-әр//ур/-үр аффиксли ҳозирги-келаси замон феълига эрди тўликсиз феъли қўшилиши билан ҳосил бўлган: Башларын қуйы салыб келүрләр эрди (БН). Йана төрт йүз қул бирлә сатыз қылурулар эрди (ҚР).

-гай/-гәй//қай/-кәй эрди формаси ҳам эски ўзбек тилида кенг қўлланган: Бизниң күчүмиз йетсә, бу тевәни өлтүргәй эрдүк (ҚР). Агар бурунрақ айтылмыш бөлсә эрди, фақыр ҳаргәз өз матлаимни айтмагай эрдим (Навоий, МН).

Ҳозирги замон феъли. Ҳозирги замон маъносини ифодаловчи формалар ва уларнинг ясалиш усуллари бўйича эски ўзбек тили билан ҳозирги ўзбек тили ўртасида маълум ўзгачаликлар мавжуд. Ҳозирги ўзбек тилидаги -яп, -етир, -әтиб аффикслари эски ўзбек тилида қўлланмаган. -моқда аффикси айрим ёдгорликларда учрайди.

Эски ўзбек тилида ҳозирги замон феъли маъноси асосан -а/-ә(й) аффиксли равишдош асосида ясалган формалар билан ифодаланган.

Бара турур мен қолипидаги форма XIII-XIV асрларда кенг қўлланган бўлиб, баъзан XV асрга оид ёдгорликларда ҳам учрайди: Сорды: бу не үн турур? Айттылар: Омайяа қулы Билālга азāб қыла турур (Тафсир). Ул вақтдын та бу күнгәгәчә барча туркмәнләр ул китāбның масалаларыга амал қыла турурулар (Ш.тар.).

Барадур-мен қолипидаги форма эски ўзбек тилида кенг қўлланган бўлиб, XIV асрлардан бошлаб кузатилади: *Бу йуртта хабар келди ким, Мансурның қызы Йусуф зайның майы билә келәдүр* (БН).

Бара-мен формаси асосан XV асрдан бошлаб кузатилади: *Муңа не учун рухсат берә-сиз? Бизни аз көрүб, қызылбашга қошулмаққа бара турур* (Ш.турк).

-мақда/-мәкдә аффиксли форма ёзма ёдгорликларнинг айримларида учрайди: *Айни инайатыңдын ҳалымга қыл назара//олмәкдә-мен гамыңдын, дардымга әйлә чара* (Мунис).

Ҳозирги-келаси замон феъли. Ҳозирги –келаси замон феъли эски ўзбек тилида –р(ундошдан кейин: -ар/-әр//–ур/-үр) аффикси билан ҳосил қилинган. Шахс-сон аффиксларининг тўла варианты қўшилган: *барур-мен, келур-сен* каби. Лекин I шахс формаларини ҳосил қилишда шахс-сон аффиксларининг қисқа вариантлари ҳам қўшилган: *Қашы учун эсан берурәм достлар// тақ қопарыңыз йасаганда мазар* (Лутфий).

Унли билан тугаган феъллардан *ҳозирги-келаси* замон феъли –йур/-йур аффикси орқали ҳосил қилинган: *Сен-му бизгә бу сөзни сөзләйур-сен?* (ҚР).

Келаси замон феъллари. Эски ўзбек тилида келаси замон феълнинг куйидаги формалари қўлланган:

-гу/-гу/-қу/-қу. Эски ўзбек тилида келаси замон феълени ҳосил қилувчи асосий форма ҳисобланган: *Бу китабны оқуғучы ва тыңлағучы, албатта, турк болғусы турур* (Ш.тар.). *Омар билди ким, Расулға барыб, андын ишкәйат қылғусы турур* (ҚР).

-асы/-әси. XIII-XIV асрларга оид айрим ёдгорликларда учрайди: *Бу шаҳарга бир пайгамбар ҳижрат қыласы турур, йаъны келәси турур* (Тафсир).

-гай/-гәй//–қай/-кәй. Бу форма XI аср ёдгорликлари ва қадимги уйғур тили ёдгорликларида ҳам кенг қўлланган: *Муқаррар болды ким, таңрасы болған нокар-у сардар, мāl-у жиҳаты билән чықыб, қорғанны тапшургай* (БН).

Феъл нисбатлари. Эски ўзбек тилида ҳам феъл нисбатларининг куйидаги турлари мавжуд: *аниқлик, ўзлик, мажҳул, биргалик, орттирма нисбатлар*.

Аниқлик нисбати учун эски ўзбек тилида ҳам махсус аффикслар қўшилмайди.

Ўзлик нисбат –н(ундошдан кейин: -ын/-ин//–ун/-үн) аффикси билан ҳосил қилинган: *Куйди, ортәнди гам отында ичим ташым мениң* (Атоий). *Оғуз ханга бақынмады* (Ш.тар.).

Ўзлик нисбат маъноси баъзан мажҳул нисбат аффикси –л(-ыл/-ил//–ул/-үл) билан ҳам ифодаланади: *Бу васила билә ҳайāl қылылды ким,..* (Навоий, МН).

Мажҳул нисбат –л(-ыл/-ил//–ул/-үл) аффикси билан ясалади: *Қуллуқ арзадәшит йкшанба куни битилди* (Навоий, МН).

Биргалик нисбат –ш(ундошдан кейин: -ыш/-иш//–уш/-үш) аффикси билан ясалади: *Икки қашы бәш бир қылыб, билмән, нә сөз сөзләштиләр* (Лутфий). *Бир-икки қатла ул тараф бу тарафдын қылыч алыштылар* (БН).

Орттирма нисбат куйидаги аффикслар билан ясалган:

-т(-ыт/-ит//-ут/-үт): Охишатты ққаматыңға санавбарны бәзбан (Навоий, МШ).

-р(-ур/-үр//-ар/-әр): Кечүргәй ушбу дарйадын мени (Атоий). Шайдәлыққа биш чықарур (Навоий, МҚ).

-тур/-түр//-дур/-дүр: Хажр оты бу кун ичимни күйдүрүр (Саккокий). Алтун уйны тиктүрди (Ш.тар.).

-гур/-гүр//-қур/-күр//-қар/-кәр: Нә мунча йазгурадур шайхи парсә бизни (Атоий). Инсәфсыз адувны йаманлықдын өткәрүр (Навоий, МҚ).

-гуз/-гүз//-қаз/-кәз: Аллыда бир нечәни тургузды (ШН). Мени откәзиңизләр, теб... (Ш.тар.).

-ыз/-из: тамызды, ақызды (Санглох).

-сәт: Кемәни нечүк йасарын көрсәтти (Ш.тар.).

Савол ва топшириқлар:

1. Ўтган замон феълининг содда формалари қандай ҳосил қилинган?
2. Ўтган замон феълининг аналитик формаларига мисоллар келтиринг.
3. Ҳозирги замон феълларининг ифодаланиши жиҳатидан ҳозирги ўзбек тили билан эски ўзбек тили ўртасида қандай тафовутлар бор?
4. Келаси замон феъл формаларига мисол келтиринг.

Таянч тушунчалар

Ўтган замон феъллари – нутқ моментига нисбатан олдин юз берган (юз бермаган) иш-ҳаракатни англатади.

Ҳозирги замон феъллари – нутқ моментида юз берган (юз бермаган) иш-ҳаракатни билдиради.

Ҳозирги-келаси замон феъллари – нутқ моментида юз берган ва ундан кейин амалга ошириладиган иш-ҳаракатни англатади.

Келаси замон феъллари – нутқ моментидан кейин амалга ошириладиган иш-ҳаракатни англатади.

Феъл нисбатлари – иш-ҳаракатнинг субъекти ва объекти муносабатларини билдиради.

Равиш

Режа:

1. Равиш ҳақида умумий маълумот.

2. Равиш ясалиши.
3. Равишнинг маъно турлари.

Эски ўзбек тилида ҳам равиш категорияси сўз ўзгартирувчи аффикслар қабул қилмаслиги билан характерланади. Бу ҳол равиш туркумининг бошқа мустақил сўз туркумларидан фарқловчи ўзига хос белгисини ташкил этади. Гапда равишлар бошқа сўзлар билан битишув йўли билан боғланади. Айрим равишларнинг таркибидаги келишиқ аффикслари эса ўзининг грамматик хусусиятини йўқотиб, сўзнинг таркибий қисмига айланиб қолган.

Эски ўзбек тилида истеъмолда бўлган равишларнинг ва равиш маъносида қўлланувчи сўзларнинг маълум қисми бошқа системадаги тилларда ўзлаштирилган. Бундай сўзларнинг кўпчилиги эрон тилларига, айримлари араб тилига мансуб: *Аҳиста айтдуқымызны ҳам эшитур (Тафссир). Мэн ҳаргиз алмышым йоқ (ҚР). ёчрәди нāгāх рақиби (Лутфий). Дāймā масту бəхабар көрүнүр (Атоий).* Эски ўзбек тилида истеъмолда бўлган равишларнинг асосий қисми ясама сўзлардан иборат бўлиб, улар морфологик ва синтактик усуллар билан ҳосил бўлган.

Асли ўзбекча туб равишлар жуда кам сонни ташкил этади. Булардан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: *Бизниң аталарымыз ким, ашну өлдилар, (Тафссир). Бат бол, башың ал, қач (Атоий).* Эски ўзбек тилида туб сўз сифатида тасаввур қилинган айрим равишлар аслида ясама равиш бўлган. Масалан, *нару* (нари), *бэру* (бери) равишлари узоқликни англатувчи *на* ва яқинликни англатувчи *бэ* сўзларига қадимги жўналиш келишиги аффикси – *ру* кўшилиши билан ҳосил бўлган.

Эски ўзбек тилида қуйидаги аффикслар билан турли сўз туркумларидан равиш ясалган:

–*ча/-чэ* аффикси билан ясалган равиш иш-ҳаракатнинг ҳолати, миқдори, даражаси каби маъноларни ифодалайди ёки бирор ҳаракат белгисининг бошқа ҳаракат белгисига-ўхшашлигини кўрсатади. Бу аффикс турли сўзларга кўшилиб равиш ясайди:

1. Отга кўшилади: *Алар ҳам түркчэ айтурлар (Навоий МЛ).*

2. Кишилиқ ва кўрсатиш олошларига кўшилади: *Дунийāда бар-му экән мәнчэ йаман (ШН). Ҳэч кимгэ сәнчэ бэрмәди, аййār, қаш-у көз (Лутфий).*

3. Сифатга кўшилади: *Пāдийāхзāдаларның улугына улугча ва кичигинэ кичикчэ бэрди (Ш.тар.).*

–*гача/-гэчэ/-қача/-кэчэ* аффикси жўналиш келишигига –*ча/-чэ* аффикси кўшилиши билан ҳосил бўлган кўшма аффикс бўлиб, от, сифат, олош, равиш туркумидаги сўзлардан равиш ясайди: *Түнгэчэ урмақ эди көксигэ таиш (Навоий,МК). Ушбу ҳафтагача йоқ эрди хабар (ШН).*

–*тэк/-дэк* аффикси ўхшатиш, киёслаш каби маъноларни ифодаловчи равиш ясайди: *Саккāкий көз йашын йаз йамгуры-тэк йағдурур (Саккокий). Көрмәгән бир сен-дкө аҳли розғār (Навоий).*

-ла/-лэ аффикси пайт маъносидаги отларга, асосан, таң, тун сўзларига кўшилиб пайт равиши ясайди: *Тўнлэ-оқ йэтти ошул қорғанга (ШН). Эмди таңла бу сөз Абид хāнга йетэр (Ш.турк).*

-āна аффикси отга кўшилиб, ўхшатиш, қиёслаш маъносидаги равиш ясайди. Ўзбек тилига бу форма эрон тилларидан ўзлаштирилган: *Сени мен өлтүрүр-мен, тэб айтты туркāна (Саккокий). Хэйли мардāна йигит эди (БН).*

-ан аффикси эски ўзбек тилида кам истемолда бўлган: *Улузлыгы тахминан он қары болгай (БН).*

Синтактик усул билан равиш ясалиши бўйича эски ўзбек тили билан ҳозирги ўзбек тили ўртасида деярли фарк йўқ. Кўшма равишлар куйидаги сўзлар иштирокида ҳосил бўлади:

1. *Бир* сўзига пайт, макон, ва шунга ўхшаш маъноларни билдирувчи сўзларни кўшиш билан: *Бир лаҳза сенсиз сабр йоқ (Лутфий). Мени бир йердэ муқим эткүсидүр (ШН).*

2. *Ҳар* белгилаш оломошига пайт ёки макон билдирувчи сўзларни кўшиш билан: *Ҳар кун саламга барур эрдим (Тафсир). Ҳар йердэ барсаңыз қуллугда болур-сиз (БН).*

3. *Ул, бу, ошал* каби оломошларга пайт ёки макон билдирувчи сўзларни кўшиш билан: *Көңлүм ул йāн тартадур (Лутфий). Бу қыш қар бисйār улуг тушуб эрди (БН).*

4. *Ҳеч, қай* оломошларига пайт ёки макон билдирувчи сўзларни кўшиш билан: *Ҳеч замāнда ҳеч ким эшиткән вә көргән йоқтур (Ш.тар.).*

Эски ўзбек тилидаги равишларни ҳам маъно жиҳатдан қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. *Ҳолат равишлари:* аҳиста, равāн, āсāн, āгāх, түркчэ, āшықāна.
2. *Пайт равишлари:* тўнлэ, ҳаргиз, нāгāх, хамиша, дамāдам, дамбадам, ҳар дам, ҳар лаҳза, аввал, хāлā.
3. *Ўрин равишлари:* ҳар сары, бу йер, бунда, анда.
4. *Даража-миқдор равишлари:* аз, көп, бүргүтчэ, менчэ, улугча, ғāйат, бағāйат.
5. *Чегаралов равишлари:* ҳафтағача, көккэчэ, Ғазнығача, ахшāмғача, хусусан, батахсис.
6. *Ўхшатиш равишлари:* лāладек, бурунғыдек, ынангудек, йегүтек, паритек. *Жуфт равишлар.* Эски ўзбек тилидаги жуфт равишларнинг кўпчилики кинси от туркумидаги сўзларнинг равишга кўчишидан ҳосил бўлган: *Йāна тун-кун бардылар (Тафсир). Қазар эрди арығны кеча-кундуз (Навоий, ФШ).*

Савол ва топшириқлар:

1. Эрон тилларидан ўзлашган равишларга мисол ёзинг.
2. Араб тилидан ўзлашган равишларга мисол ёзинг.
3. Равиш ясовчи кўшимчаларни сананг.

4. Равишнинг маъно турларини санаб беринг ва манбалардан мисоллар келтиринг.

Таянч тушунчалар:

Равиш – ҳаракатнинг (ҳолатнинг) белгисини ифодаловчи сўз туркуми.

Ясама равишлар – бошқа сўз туркумларидан турли воситаларда равиш ясалишидир.

Равишнинг маъно турлари – равишнинг ҳолат, пайт, ўрин, даража-микдор, чегаралов, ўхшатиш маъноларини ифодалашидир.

Ўрдамчи сўз туркумлари.

Режа:

1. Эски ўзбек тилида кўмакчилар.
2. Боғловчилар.
3. Юкламалар.
4. Модал сўзлар.

Кўмакчилар. Эски ўзбек тилида қўлланишда бўлган кўмакчилар худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, икки гуруҳга бўлинади: а) *соф кўмакчилар*; б) *функционал кўмакчилар*.

Соф кўмакчилар. Эски ўзбек тилида қуйидаги соф кўмакчилар истеъмолда бўлган:

ёчун. Бу кўмакчи бош келишиқдаги сўзлар билан қўлланган. Қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) аталганликни билдиради: *Бу ҳикāйат эл үчүндүр бары// бу ривайат эл үчүндүр бары (ШН);*

б) сабабни билдиради: *Ҳиндустандын өзгә йүрдә болмас үчүн муны тақрыб билә зикр қылдым (БН);*

в) мақсадни билдиради: *Илм таҳсили үчүн шахрга келибтүр (Навоий,МН).*

Бирлә (бирлән // билә // билән). Бу кўмакчи дастлаб *бирлә* формасида қўлланган бўлиб, қолган формалари кейинчалик вужудга келган. Қуйидаги маъноларни билдиради:

а) биргалик маъносини: *Бәш йүз эр бирлә атланур болды (ҚР).*

б) восита маъносини: *Бутларына найзаның учи бирлән санчдылар (Ш.тар.)*

в) ҳолат, сабаб маъносини: *Йәтмиш йыл болды нәъмат бирлә умр кечүрдүм (ҚР)*

г) пайт маъносини: *Бир манзилга тунлә бирлә йәттиләр (Тафсир).*

Кибикэби. Бу кўмакчи ўхшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалайди: *Қылай Мажнун кибикэби кўнлүмни хали (Навоий ФШ). Өзгә ханлар кибикэби мажлис кўрмас (ШН).*

Бикин. Бу кўмакчи XIV-XV асрларга оид ёдгорликларда учрайди. Юқоридаги кўмакчи каби ўхшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалайди: *Төкүлгәй ахири андын қан йэр үзрә сув бикин қаным (Лутфий).*

Йаңлыг (йаңлық). Бу кўмакчи ҳам ўхшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалайди: *Ғунча йаңлыг чәк болмаган гирибән қалмады (Саккокий).*

Узрә (узә). Асосан шеърий асарларда қўлланган. Иш-ҳаракатнинг бирор нарса-предмет устида, юзасида бўлишини кўрсатади: *Сунбул гул узә сайа салыбдур-му йаҳуд// ҳар йан ачылыбдур-му йүзүң узә куляна? (Мунис).*

Ичрә кўмакчиси иш-ҳаракатнинг бирор нарса-предмет ичида содир бўлишини кўрсатади: *Чәра будур ки, көҳисәр ичрә// ватан эткәй қарангу гар ичрә (Навоий СС).*

Сары кўмакчисининг ёзма манбаларда акс этиши XIII-XIV асрлардан бошлаб кузатилади. Бу кўмакчи иш-ҳаракатнинг йўналишини кўрсатади: *Аның-дәк урди йүз шаҳзәда сары//ки сарсар савсаны азда сары (Навоий ФШ).*

Таба, табару. Бу кўмакчи XV асргача истеъмомда бўлган, иш-ҳаракатнинг йўналишини билдиради: *Фаластин таба барур болдылар эрсә, йолда ажәйибәтлар көрдиләр (ҚР).*

Теги кўмакчиси XV асргача бўлган ёдгорликларда учрайди, иш-ҳаракатнинг пайт ёки ўринга нисбатан чегарасини билдиради: *Қыйаматқа теги әрәм қылгай (Хисрав ва Ширин).*

Тегрү (дегрү) кўмакчиси ҳам иш-ҳаракатнинг пайтга ёки ўринга нисбатан чегарасини билдиради: *Уч йылга тегрү таҳсил қылдым (Фурқат).*

Сайы//сайын кўмакчиси иш-ҳаракатнинг давомийлигини кўрсатади: *Сени көргән сайын алләҳ дер-мән (Лутфий).*

Функционал кўмакчилар. Функционал кўмакчилар ҳам худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, уч гуруҳга бўлинади: а) от-кўмакчилар; б) равиш-кўмакчилар; в) феъл-кўмакчилар.

Эски ўзбек тилида куйидаги от-кўмакчилар истеъмомда бўлган:

Алд: Тошни аның алдында қойдылар (Ш.тар.).

Йан: Йана Самарқандның куйы йаныда Бағи Шамал ва Бағи Бәҳишттур (БШ).

Қат: Чыкыбан бәгләр аның қатыдын// йэтдиләр Қара көлгә илгәр (ШН).

Қаш: Чун бу сөз хан қашыда айтылды (ШН).

Оң: Фатима тақы тәкмәләри оңында бирәр этмәк қойды (Хисрав ва Ширин).

Ич: Шах Малик эл ичигә келди (Ш.тар.).

Орта: Балық анда тирилди, сув ортасына кирди (Тафсир).

Ара: Йаман катиб манзили қаламданы-дек чәх ара болсун (Навоий, МҚ).

Уст: Андын соң Кашмир устигә йүрди (Ш.тар.).

Баи: Чаҳ башыда қойды бир кишини (Навоий, СС).

Аст: Меним қудратым астында қалғай-сиз (Тафсир).

Туб: Бирәгү ул там түбиндә кэчәрдә ул қавушдын тонына сув тамды (ҚР).

Бāбыда: Самарқанддын қачыб келгән киши бāбыда сөзләр битилиб эрди (Навоий, МШ).

Шу билан бирга, эски ўзбек тилида ҳақида, тараф, тегра, тоғры, арт, кет, йуз, барасыда, хусусыда, васфыда, жыҳатыдын, хизмат каби от туркумига оид сўзлар функционал кўмакчи вазифасини бажарган. Айниқса, хизмат сўзининг семантикаси ўзига хос бўлган, яъни ўзбек тилидаги олд кўмакчиси ифодалаган маънони ифода қилган: *Бу байтны Абдурахман Жāмий хизматыда оқубдур (БН).*

Равиш-кўмакчилар асосан чиқиш келишигидаги сўзлар билан қўлланиб, пайт маъносини ифодалайди. Эски ўзбек тилида куйидаги равиш-кўмакчилар истъомолда бўлган:

Бурун: Аны көргәч, фығаны жандын бурун чыкқай (Навоий, МН).

Илгәри/илгәрү: Бу китабны айтқандын он йетти йыл илгәри бизгә йāғы болуб эрди (Ш.тар.).

Ашну, оң. Илгәрү, илгәри кўмакчисига синонимдир: *Адамны йаратмазда ашну йер йүзингә халифа йаратур-мен (Рабғ.). Фāтима атаңга бу күндин оң емгәк тегмәгәй (Нажх.Ф.).*

Кейин: Ёч-торт күндин кейин захм билә-оқ барды (БН).

Соң: Зулайхā Йусуфны зиндāнга салмыштан соң зиндāн қапуғына барур эрди (ҚР).

Соңра: Йана бир нечә қадам барғандын соңра шайх муридга йана айтты (Навоий, МК).

Бери: Андын бери бу бāдийаны «Хадарвеш» дерләр (БН).

Нары/нару: Ул вақтда түркмәндин нары тарафында отурған элләр көп эрди (Ш.тар.).

Отру: Бу маъныдын отру алайҳиссаламқа Мустафā ат берилди (Нажх.Ф.).

Ташқары: Шāхруҳийадын ташқары Ҳайдар бәг салган бағда ханга мулāзамат қылдым (БН).

Шунингдек, эски ўзбек тилида башқа, өзгә, гайры равиш кўмакчилари, XIII-XIV асрдаги манбаларда азын кўмакчиси ҳам қўлланган.

Айру: Сендин айру не керәк бизгә (ШН).

Феъл-кўмакчилар. Эски ўзбек тилида –а/-ә аффиксли равишдош формасидаги феъллар қўлланиш ўрнига қараб кўмакчи функциясини ҳам бажарган. Улар куйидагилар:

Көрә: Ва аның қыйматы жавҳарыга көрә зāхир болур (Навоий, МК).

Йараша: Мәскәнигә йараша тушти нур/ҳимматыга йараша тапты ҳузур (ШН).

Бақа: Ул даманадын көчүб, гарбқа бақа йүрүб, сувсыз көлдә тушулди (БН).

Боғловчилар. Эски ўзбек тилида ҳам боғловчилар вазифасига кўра икки гуруҳга бўлинади: а) тенг боғловчилар; б) эргаштирувчи боғловчилар.

Тенг боғловчилар маъно ва вазифасига кўра куйидаги турларга бўлинади: а) бириктирув боғловчилари; б) зидлов боғловчилари; в) айирув боғловчилари; г) инкор боғловчилари.

Куйидаги бириктирув боғловчилари истемолда бўлган:

-у (-йу, -ву) боғловчиси форс тилига мансуб бўлиб, эски ўзбек тилида кенг қўлланган: *Жаҳанда тапмагай ҳаргиз киши нām-у нишāным (Саккокий). Тинмәдиләр сув ичиндә тун-у кун (ШН).*

Ва боғловчиси араб тилига мансуб бўлиб, эски ўзбек тилида кенг қўлланган: *Жожы хāн өлди ва йурт оглы Сайы хāнга қалды (Ш.тар.) Франсузча ва алманча хат ва лисāн билүрни өзләригә лāзим билурләр (Фурқат).*

Ҳам боғловчиси уюшган бўлақлар ёки қўшма гап таркибидаги содда гаплар олдидан такрорланиб келган: *Мавлāнā Али Шихāб ҳам равāн, ҳам пухта айтур экәндүр (Навоий, МН).*

Тақы/дағы боғловчиси қадимги ёдгорликлар тили учун характерли бўлиб, эски ўзбек тилида ҳам кенг қўлланган: *Тағны эритур āҳым, асар қылғусы бир кун/көңлүм нечә ким болса темур таш дағы полад (Лутфий).*

Йәмә, ма XIII-XIV асрларгача бўлган ёдномаларда учрайди: *Бу қисса йәмә тугәл шарҳ қылынмыш турур (ҚР).*

Айирув боғловчилари. Куйидаги айирув боғловчилари қўлланган:

Йā. Уюшган бўлақларнинг ёки қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг бирини иккинчисидан ажратиб кўрсатиш учун қўлланган: *Шакардур ул ағыз йā ниста, билмән (Лутфий).*

Йāхуд. Қўлланиши ва маъноси бўйича *йā* боғловчисига ўхшайди: *Сунбул гул узә сайа салыбдур-му йāхуд//ҳар йан ачылыбдур-му йүзүң үзрә кулāла (Мунис).*

Гāх. Бу боғловчи кўпроқ такрорланиб қўлланади: *Гāх сачын силәр эди, гāх йүзин// гāх қашын сайлар эди, гāх көзин (ШН).*

Зидлов боғловчилар. Улар куйидагича бўлган:

Аммā: *Хоб айтыб эди, аммā мен рāзи болмадым (БН).*

Лекин: Атланыб йол сары мāйил болды// лекин ул шахр черикидин толды (ШН).

Лек: Йардын өзгә харна деб мāни//эшитиб, лек аңламай аны (Навоий, СС).

Валекин: Сениң ишкында Хāразмий йоқалды// валекин йер йүзиндә аты қалды (МН).

Валек: Қазар-мен уйла ки Фархād дард-у ғам тāғын// валек тырнағым олды қазарда тәшә маңа (Мунис).

Вале: Барча тапылур бизгә, вале йар тапылмас (Лутфий).

Эски ўзбек тилида ҳам *нә* инкор юкламаси қўлланган: *Нә кейин йаныб, нә илгәри йүрүб, сөзни бир йергә қойалмай келүрләр (БН).*

Эргаштирувчи богловчилар. Эски ўзбек тилида куйидаги эргаштирувчи богловчилар қўлланган:

Ким: Ул тағларда расмдурким, ташларда абйāt битиб қазурлар (БН).
Хāн ҳукм қылдыким, ҳеч ким мендин қалмасун теб (Ш.тар.).

Ки: Андақ хатун не йердин тапылурки, келиб ананннн орнын тутқай (Ш.тар.).

Агар: Агар киши падшаҳ йасағлықдур, иши илгәри баруры инāйатқа бағлықдур (Навоий, МК).

Агарчи: Фақир аны агарчи көрмәй-мен, аммā Мавлāнā Мухаммад Бадахшāнийдин эшитмиш-мен (Навоий, МН).

Агарчанд, гарчанд: Қайу шаҳридаким болса ҳунарманд// хама келди, ййрак эрди гарчанд (Фурқат).

Ҳарчанд: Ҳарчанд саъй қылдыким, Астрāбадны инисигә бермәккә ризā болмады (БН).

Чун, чу: Умид улким, чун дарвиш киши эрди, баъзи мустажāб болмыш болғай (Навоий, МН).

Чунким, чунки: Васли ҳажрын қыссасын бир кун сана шарх эйләгәй// чунки вāкифдур мениң йахшы-йаманымдын көнүл (Атоий).

Тā: Йахшыларыны тутуб өлтүрсүн, тā йаманлары ҳукмга бойун қойғай теди (Ш.тар.).

Тāки: Болдылар душман аның ханыға// тāки киргәйләр аның қаныға (ШН).

Теб/деб: Ул оғлан ағач ичиндә туғды теб, āтын қыпчак қойдылар (Ш.тар.).

Юкламалар. Эски ўзбек тилида куйидаги юкламалар қўлланишда бўлган:

-му: Шайх жанаби муридға айттыким, сенда ҳеч маълум бар-му? (Навоий, МК).

-оқ: Саҳар-оқ қалға узә миндиләр (ШН).

-ла: Тойны ташлаб келәдур-ла оғлуң// ғамны ташлаб келәдур-ла оғлуң (ШН).

-зына/-зинә: Буғына масалны йахшығына бағлаган учун умид улким... (Навоий, МН).

Модал сўзлар. Маълумки, модал сўзлар сўзловчининг айтилаётган фикрга турли қўшимча муносабатини ифодалайди. Эски ўзбек тилида куйидаги модал сўзлар қўлланган:

Магар: Магар эл аны майпараст эткәй// разини анлағай чу маст эткәй (Навоий, СС).

Кāшки: Йәргә кирсәм кāшки, чун йәтмәс ул айға элиқ (Лутфий).

Шāйад: Шāйад уйку көзимгә майл эткәй// андын āсайышы маңа йеткәй (Навоий, СС).

Балки (балким): Дерләрким, шеьрга андақ машғуфдурким, күндә он ғазал, балки артуқ айтур эрмиш (Навоий, МН).

Мабддā: Ки анда Авлийā хāжа мабддā, отырған болса, қылма ашкārā
(Фурқат).

Башарти: Хеч бир сормасму-ды, нāкām даврāнлар өтәр// қуллары ичрē
башарти еътыбарым бар ерди (Муқ.).

Бāvужуди: Бāvужуди, бу жāmал истәр вафāсындын көнүл (Атойи).

Шунингдек, мавжуд, лозимлик, номавжудлик ва хоказоларни билдирувчи бар, йоқ, лāзым, керәк, даркār, демәк ва бошқа модал сўзлар ҳам фаол қўлланган.

Савол ва топшириқлар:

1. Ҳозирги ўзбек тили ва эски ўзбек тилидаги кўмакчиларни қиёслаб чиқинг, улардаги фонетик ўзгаришларни изоҳланг.
2. Боғловчиларни санаб кўрсатинг, уларнинг қўлланиш хусусиятларига эътибор беринг.
3. Юкламалар ва модал сўзларнинг маъно ва вазифаларини изоҳлаб беринг.

Таянч тушуночалар:

Кўмакчилар – от ёки отлашган сўзнинг феълга тобелигини таъминлайдиган сўз туркуми.

Соф кўмакчилар – айнан кўмакчилардир.

Функционал кўмакчилар – аслида бошқа сўз туркумига оид бўлиб, функционал жиҳатдан кўмакчиларга транспозициялашган сўзлардир.

Боғловчилар – гап ва гап бўлақларини боғлашда қатнашадиган ёрдамчи сўз туркумидир.

Юкламалар – аташ вазифаси, лекин вокеликни (модал) ифода қиладиган ёрдамчи сўз туркумидир.

Модал сўзлар – сўзловчининг ўз фикрига муносабатини ҳамда фикрни тасдиқлаш, инкор этишни ифодалайдиган ёрдамчи сўзлардир.

Синтаксис

Режа:

1. Тарихий синтаксис ҳақида маълумот.
2. Сўз бирикмаси.
3. Гап бўлақлари.

Қадимги туркий тил ва сўнги даврлар тилининг синтактик тузилиши билан ҳозирги замон тили синтактик тузилишини қиёслаб эканмиз, ўзбек тили синтаксисиди ҳам жиддий ўзгаришлар бўлганини кўриш мумкин.

Шуниси характерлики, синтаксисдаги ўзгаришлар кўпинча морфология ва лексикада бўлган ўзгаришлар туфайли рўй берган. Масалан, восита келишигининг истеъмолдан чиқиши сўзларнинг бошқарув муносабатини ўзгартиради ва хол доирасини кенгайтиради. Синтаксис тараккиётидаги иккинчи омил- бошқа тилларнинг таъсиридир. Тарихда ўзбек тилига айниқса форс-тожик тилининг таъсири сезиларли бўлган. Бу тилнинг таъсири билан янги сўз бирикмалари, эргаш гаплар вужудга келди.

Маълумки, сўз бирикмалари иккига бўлинади: тобе бирикмалар, тенг бирикмалар. Тенг бирикмаларда сўзлар ўзаро тенг муносабатга киришса, тобе бирикмаларда сўзлар ўзаро тобе-ҳоким муносабати орқали боғланади.

Тобе бирикма таркибидаги бош ва эргаш сўзлар қандай воситалар билан боғланишига қараб, уч турга бўлинади: бошқарув, мослашув, битишув.

Бошқарув муносабатида эргаш сўз бош сўзнинг талаби билан бирор грамматик формада шаклланади. Бошқарувнинг икки тури мавжуд: келишикли бошқарув ва кўмакчили бошқарув. Келишикли бошқарувда бош сўз ва эргаш сўз ўзаро тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги ёрдамида боғланади. Кўмакчили бошқарувда бош сўз билан эргаш сўз кўмакчилар ёрдамида муносабатга киришади: *Ваҳм билә уйганиб, қāҳинларни тиләб, бу түшниң тәъбирини тиләди (Навоий НМ). Вә бир аз фурсатдын соңра мәлики Рāйāн ҳам āламдын чықты (Навоий НМ).*

Мослашувли бирикмада бош сўз билан эргаш сўз шахс-сонда ўзаро мос бўлади. Улар ўзаро қаратқич келишиги ёрдамида боғланади: *...ул навāҳиниң черики билә..(БН). Мениң ганимим қорганда эди (БН).*

Битишув муносабатига кирган сўзлар фақат оҳанг ёрдами билан боғланади. Бундай муносабат сифат билан от, сон билан от, олмош билан от ўртасида бўлади: *Бу түшүкни тешиб, ул сувни ичәдүрләр (БН). Оттыз-қырк бәрә шāхынъң үчидә бир йердин-оқ ирикрәк пәнжә урадур (БН).*

Изофа. Изофа икки отнинг аниқловчилик муносабатига киришувидир. Изофа араб ва форс тилларига хос бўлиб, туркий тиллардаги мослашувли бирикманинг ўзидир. Ўзбек тили лексикасининг жуда катта қисмини араб ва форс сўзлари ташкил этгани учун бу тиллардан изофий бирикмалар ҳам жуда кўплаб ўзлашган. Мисоллар: *Ҳақи пай, аби ҳайван (Лутфий), гунчайи хандан, булбули бостан (Хоразмий), шайхул ислом, Вә ҳазрат Шайхнъң «Маҳзанул асрар»ига жаваб айтыбтур (Навоий, МН).* Араб ва форс тилларидаги аниқловчи-аниқланмишнинг жойлашуви билан ўзбек тилидаги аниқловчи-аниқланмишнинг ўринлашуви ўртасида жиддий фарқ мавжуд. Араб ва форс тилларида аввал аниқланмиш кейин аниқловчи келса, ўзбек тилида аввал аниқловчи сўнг аниқланмиш келади.

Гап бўлақлари. Маълумки, гап бўлақлари гапни ташкил қилувчи сўз шакллари, бирикмалари ва бошқа синтактик бирликларнинг таркибий ва маъно хусусиятларига кўра фарқланади. Бунда таркибий хусусият тушунчаси гап бўлақларининг ифодаланиши, уларнинг гапдаги бошқа синтактик ҳодисалар билан боғланишива синтактик мавқе тушунчаларини ўзида бирлаштиради, улар маълум бир маънони ташишга хизмат қилади.

Бош бўлақлар. Маълумки, эга фикр объектини, нутқ предметини кўрсатувчи бош бўлақдир. Анъанавий тилшуносликда гапнинг ҳоким бўлаги эга деб эътироф этилади. «Эга икки составли гапнинг бош бўлақларидан биридир: у ҳоким составнинг грамматик маркази, шу составдаги бўлақларга, шунингдек, тобе составдаги бош бўлақка – кесимга ҳам ҳокимдир. Эга абсолют ҳоким ҳолатдаги бўлақдир. У гапдаги фикр, ҳукм ўзига қаратилган предметнинг – нутқ предметининг номидир. Эга ҳаракатни бажарувчи ё қабул қилувчи шахсдир ёки кесим ифодалаган ҳолат, ё белги қарашли предмет» (Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Синтаксис. Т., 1987, 77).

Кейинги йилларда гапнинг шаклий томони билан бир қаторда, унинг мазмуний томонини ўрганишга ҳам жиддий эътибор берилмоқда, яъни тилшуносликда мазмуний синтаксис деган янги йўналиш юзага келди. Бу борада А.Бердиалиев, Р.Сайфуллаева, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Аҳмедов, С.Солихўжаева, М.Абузалова ва бошқаларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш жоиз. Бу тадқиқотларда гапнинг бош бўлақлари хусусида ҳам янгича қарашлар пайдо бўлди. Бу, айниқса, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, М.Абузаловаларнинг ишларида ўз ифодасини топди. Бу қараш бўйича ўзида предикативликни акс эттирадиган, гапни уюштирувчи ва шакллантирувчи бўлақ кесимдир. Кесим гапнинг марказий бўлаги бўлганлигидан бутун тавсифи – грамматик категориялари: тасдиқ-инкорлик, шахс, замон, коммуникатив мақсад ва ҳоказолар кесимга қараб белгиланади. Кесим гап қурилишида уюштирувчилик ролини ўйнайди. Тўғри, кесим ҳақидаги бундай фикр-мулоҳазалар анъанавий тилшуносликда ҳам бор. Жумладан, А.Ғуломов шундай ёзади: «Кесим эга билан ўзаро боғланган бўлиб, гапнинг уюштирувчи марказларидан биридир: у ҳукмни ифодаловчи, гапнинг асосий белгиларини (модаллик, замон ва шахсни) – предикативликни кўрсатувчи энг муҳим бўлақ бўлганлигидан гапнинг мазмунини, структурасини, характерини белгилашда катта роль ўйнайди, эга нутқ предметини-темани (гапнинг нима тўғрисида боришинигина)-билдиради, шу ҳақда нима дейилишини, хабарни, характеристикани кесим билдиради» (Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Т., 1987, 84). Олим ҳатто кесимнинг гапдаги энг зарурий бўлақ эканлигини эътироф этади. Гапнинг шаклланишида кесим муҳим роль ўйнашини айтади: «Гапни майдонга келтириш, фикрни ифодалаш жиҳатидан кесимнинг гапдаги аҳамияти жуда каттадир: у коммуникацияда (алоқа – аралашув, хабар беришда) асосий вазифани бажаради. Гапда кесимнинг айрим бўлақ сифатида ифодаланмай қолиши кучли сезилиб туради. Демак, гап тушунчаси кесим тушунчаси билан жуда зич боғлангандир. Предикатив алоқанинг кўрсаткичлари, одатда, кесимда бўлади» (Ғуломов А., Асқарова М., юқоридаги асар, 1987, 84).

Маълумки, гапнинг характерли белгиларидан бири предикативликдир. Демак, кесим предикатив алоқанинг муҳим кўрсаткичи, гап тушунчаси билан жуда зич боғланган экан, у гапда ҳоким бўлақ ҳисобланиши керак.

Эга қуйидаги маъно хусусиятларини билдиради:

1. Ҳаракат, ҳолат ва белгини билдиради: *Ҳамул беш-он кунда абтар девāнаны бозахāнада йана бир өзидек абтар бойныны чапыб өлдүрди (Навоий, ХМ).*
2. Иш-ҳаракат объектини билдиради: *Вазырға бу хабар йетишти (Навоий, ТМА).*
3. Иш-ҳаракатнинг ўрнини билдиради: *Вэ ул ҳазратның мубарак мурқади Жам вилайатыда Харжуд қасабасыдадур (Навоий, МН).*
4. Иш-ҳаракат ёки белгининг пайтини билдиради: *Вэ Йалашның замани беш йылдын жузвий өксүкдүр (Навоий, ТМА).*

Таркибига кўра эга содда ва мураккаб турларга бўлинади. Содда эга бир сўз шакли билан ифодаланади: *Саҳāват инсāнийат багының бāрвар шажаридур (Навоий, МК). Мири мажлисдагы аҳли мажлисқа муттафьқ болды (Навоий, МН).*

Мураккаб эга бир неча сўзлар бирикмасидан иборат бўлади: *Бу шеърға ҳазрат Маҳдуми Нуран жсаваб айтыбтурлар (Навоий, МН).*

Кесим гап таркибида муҳим ўрин тутадиган бош бўлақдир, шунинг учун ҳам у содда гапларда эганинг кўлланишига нисбатан муқимдир (Кесим ҳақидаги янгича қарашлар юкорида айтиб ўтилгани учун қайтариб ўтирмаймиз). Кесим ҳам худди эга каби содда ва мураккаб турларга бўлинади.

Содда кесим бир сўз шакли билан ифодаланади. Содда кесимлар қайси сўз туркуми билан ифодаланишига қараб *содда феъл кесим* ва *содда от кесимларга* бўлинади. Содда феъл кесимлар феъл, унинг сифатдош ва равишдош шакллари билан ифодаланади: *Ва салтанатының замāнын ҳам мухталиф битибтурлар (Навоий, ТМА). Достлар достлар вафāсын асрағайлар (Навоий, НМ).*

Содда от кесимлар феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланади: *Йалган айтқучи зафлатдадур (Навоий, МК). Ул ҳам Андыжандындур (Навоий, МН).*

Мураккаб кесимлар бир неча сўзлардан иборат бўлади. Улар ҳам содда кесимлар каби мураккаб феъл кесим ва мураккаб от кесимларга бўлинади.

Мураккаб феъл кесим адабиётларда *составли кесим* деб ҳам юритилади. Мураккаб феъл кесимлар асосан кўмакчи феълли сўз кўшилмасидан иборат бўлади: *Ул дагы башқара алмады (Навоий, ТМА). Бундан ташқари, мустақил феъл+тўлиқсиз феъл кўшилмасидан ҳам мураккаб феъл кесимлар ҳосил килинган: Секиз мың шаҳ ва шаҳзада хыдматын қылуыр эрди (Навоий, ТМА).*

Мураккаб от кесимлар от+феъл ва от+боғлама кўшилмаларидан иборат бўлади: *Ва Шāмда аларға көп муридлар пайда болдылар (Навоий, Нас.муҳ.). Жамий дарवेशлар ҳāзыр эрдилар (Навоий, Нас.муҳ.).*

Эски ўзбек тилида ҳам худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, от кесимлар таркибида *-тур, -мен, -сиз, -биз* каби кўшимча-боғламалар, *эрди, эрмиш, бол, барур* ва форс-тожик тилидаги *ҳаст* боғламасидан нусха кўчириш асосида вужудга келган *бор* сўз боғламалари кенг қўлланган.

Тўлдирувчи. Тўлдирувчи гапнинг узвий бўлақларидан бўлган иккинчи даражали бўлақдир. Тўлдирувчи учун асосан от ва олмош туркуми ифода

ашёси бўлиб хизмат қилади. У *воситасиз* ва *воситали* каби икки турга бўлинади.

Воситасиз тўлдирувчи тушум келишигидаги сўз билан ифодаланади. Улар қуйидагича ифода ашёсига эга бўлади:

1. От билан ифодаланган: *Бу залимлар мулкни барбад бергүчидүрләр (Навоий, МК).*
2. Отлашган сифат билан: *Ақыл бу тарықны шиар қылмас ва йахиы-йаманны ҳақ йаратқандын артуқ-өксүк билмәс (Навоий, МК).*
3. Олмош билан: *Жамикэ аны кордиләр (Навоий, МК).*
4. Фейлнинг амалий шакллари билан: *Ишиләри талай алганны таламақ (Навоий, МК).*

Воситали тўлдирувчилар ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни эмас, балки ҳаракатга бошқа бирор йўл билан боғланган предметни кўрсатади ва улар келишикли ва кўмакчили сўз шакллари билан ифодаланади. Воситали тўлдирувчилар қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. От билан: *Рустамга жаҳан палванлыг лақабы бериб, синаҳсалар қылды (Навоий, ТМА).*
2. Олмош билан: *ўләрдә бу ҳасад даим бар эрди (Навоий, ТМА).*
3. Отлашган сифат билан: *Туркий вә фарсийда табъи йахиы тасарруф қылулр (Навоий, МН).*
4. Сон билан: *Агарчи бу маъни иккәләсигә қабиҳдур, амма эрәнләргә көпрәк мужиби тафзиҳдур (Навоий, МК)*

Кўмакчили сўз шакллари билан ифодаланган тўлдирувчилар ҳам эски ўзбек тилида кенг қўлланган: *Көпрәк авқәт Жайхун қыразында болуб, атрак билә урушуб йүрүр эрди (Навоий, ТМА).*

Аниқловчи. Аниқловчилар ҳам маъно хусусиятига кўра икки гуруҳга бўлинади: *сифатловчи аниқловчи* ва *қаратқич аниқловчи.*

Сифатловчи аниқловчилар бирор бўлакнинг белгисини билдириб, қуйидагича ифодаланади:

1. Сифат билан: *Бу сүлүк билә күллий мақсадга йетибтурлар (Навоий, МК).*
2. Олмош билан: *Ақыл бу тарықны шиәр қылмас (Навоий, МК).*
3. От билан: *Ва ул Мāний мусавирны ва атбāын ҳужжәт билә такфир қылыб, жазāларыга йеткүрди (Навоий, ТМА).*
4. Сифатдош билан: *Ва ул торт ай мулк сурды ва барур мулкни өзгәләрә таишурды (Навоий, ТМА).*
5. Сон билан: *Пāдийāх ансыз бир айаг ичмәс эрди (Навоий, ТМА).*
6. Равиш билан: *Парвиз Мадайн тахтыга олтуруб, көп мәмәликни ҳийта тасарруфыга кийүрди (Навоий, ТМА).*

Қаратқич аниқловчилар қуйидагича ифодаланган:

1. От билан: *Паҳлавāн Кāтиб ҳам ул ҳазратның ашъāру мусаннафāтын китāбат қылулр (Навоий, МН).*
2. Олмош билан: *Ва аның васийатнāмаларыны муталаа ққылыб, ул дастур билә амал қылулрға муртәкиб болды (Навоий, ТМА).*

3. Ҳаракат номи билан: *Йана ишқ атварыда ким, ашқ ва йығламақ муқабаласыда аху ысығ дам умдадур (Навоий, МЛ).*
4. Сифатдош билан: *Ва алар мазкур болганларның көпин туркча айтурлар (МЛ).*

Эски ўзбек тилида ҳам қаратқич аниқловчилар белгисиз қўлланган. Белгисиз қаратқич, асосан, от ва олмошлар билан ифодаланган: *Ва эл файзы учун вазн силкигэ назм бермэк (МК). Муамма фаныда ҳам рисала битибдур (Навоий, МН).*

Ҳол. Ҳол ҳам гапнинг таркибий ва узвий бўлақларидан бўлган иккинчи даражали бўлақдир. Ҳозирги ўзбек тили синтаксисига оид ишларда ҳолнинг маъно турларини белгилашда турлича таснифлар мавжуд. Ф.Убаева ўрин, сабаб, пайт, мақсад, натижа, миқдор, тартиб, биргалик-ёлғизлик, равиш, ўхшатиш, шарт, тўсиқсизлик, инкор ҳолларини фарқлайди (Убаева Ф. Ҳол категорияси.Т., 1971, 19-б). Бу таснифдаги натижа ҳоли сабаб ҳолининг бир маъно гуруҳи, тартиб ва биргалик, ўхшатиш ҳоллари эса равиш ҳолининг бир маъно гуруҳи эканлигини ҳисобга олинса, анъанавий ҳолнинг маъно таснифи ўзининг илмий қимматини йўқотмаганлигини сезиш қийин эмас.

Эски ўзбек тилида ҳам ҳолнинг қуйидаги маъно турлари қўлланган:

Ўрин ҳоли. Ўрин ҳоли ҳозирги ўзбек тилидагидек, келишикли ва кўмакчили шакллар билан ифода қилинган: *Қубād Румға черик тартыб, музаффар ва мансур ианды (Навоий, ТМА). Ул Табаристāн сары тартыб урушмады (Навоий, ТМА).*

Пайт ҳоли. Пайт ҳоллари асосан пайт равишлари билан ифодаланган: *Эмди созниң аслыга шуруу қылалы (Навоий, МК). Ва ҳамеша фақыр мусāҳыб эрди (Навоий, МН).*

Равиш ҳоли. Бу бўлақ учун ҳолат равиши морфологик ашёдир: *Гайыбāна шатранжны хуб ойнар (Навоий, МН). Ва қасиданы пухта айтур (МН).*

Худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, сифат билан ҳам ифодаланади: *Қафийасыны йахшы айтмайдур эрди (МН).*

Сабаб ҳоли. Сабаб ҳоли учун махсуслашган сўз туркуми йўқ. Бундай ҳоллар иш-ҳаракатнинг, кенгроқ маънода белгининг мавқеъига нисбатан бошқа сўз шаклларининг тутган мавқеъидан, яъни предикатга нисбатан сабаб муносабатини билдирган сўз шакли ва ибораларнинг мавқеъидан белгиланади. Сабаб ҳоли ҳам келишикли ва кўмакчили шакллар билан ифода қилинади: *Алар ваҳҳмдын ул тифлни бир қыйматый нимэгэ чирмэб, ул чāх башыда қойуб қачтылар (Навоий, ТМА). Ул халāйық таажжсуб йүзидиң андын ул ҳāl кәйфийәтин сорубтурлар (Навоий, НМ).*

Мақсад ҳоли. Мақсад ҳолларининг ҳам келишикли ва кўмакчили шакллари мавжуд: *Шикāятга бу фақыр қашыга келдиләр (МН). Илм таҳсилы учун шахрға келибтур (МН).*

Даржа-миқдор ҳоли. Маълумки, бундай ҳол учун даража-миқдор равиши ифода ашёси бўлиб хизмат қилади, лекин сифат ва бошқа сўз

туркумлари ҳам даража-миқдор холи мавқеъида келган: *Табъи асру хуб вайқеъ болубтур (МН). Ғазал көпрәк айтур (МН).*

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, гап бўлақларининг таркибий ва маъно хусусиятларида ҳозирги ўзбек адбий тилига ўхшаш ва яқин турадиган ўринлар анчагина. Бу, ўз навбатида, ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксиси эски ўзбек тили синтаксисининг бевосита давоми эканлигини кўрсатиб туради.

Савол ва топшириқлар

1. Тенг ва тобе бирикмаларга Алишер Навоий асарларидан 10 та мисол ёзинг.
2. Гап бўлақларининг ҳар бирига учтадан мисол ёзинг.
3. Эски ўзбек тили синтаксиси билан ҳозирги ўзбек тили синтаксиси ўртасида қандай фарқли томонлар мавжуд?

Таянч тушунчалар:

Синтаксис — гап, гап бўлақлари, сўз бирикмалари ҳақидаги билимларни акс эттирувчи грамматиканинг бир бўлими.

Гап — предикативлик ва интонацион жиҳатдан шаклланган нутқ ва тил бирлиги.

Сўз бирикмаси — камида иккита мустақил сўзнинг грамматик алоқасини орқали мураккаб мазмунни ифодаловчи синтактик ҳодиса.

Бир бош бўлакли гаплар

Режа:

1. Бир бош бўлакли гаплар бўйича назарий маълумот.
2. Эски ўзбек тилида бир бош бўлакли гапларнинг қўлланилиши.

Бир бош бўлакли гаплар икки бош бўлакли гаплардан кўра нутқий тежамли синтактик тузилмадир. Бундай гаплар бирон ҳодиса ёки ўта аҳамиятли бўлган ахборот (ҳаракат, ҳолат, белги, предмет ва ҳодисалар)ни актуаллаштиради. Бу эса икки бош бўлакли гаплар сингари таркибий ва маъно хусусиятларни ифода қилишда тилда тенг хизмат қила олишини кўрсатади.

Туркий тилшуносликда ҳам бир бош бўлакли гаплар тил тараққиётининг барча даврларига хос бўлган синтактик ҳодисадир. Бунга туркий халқларнинг энг қадимги ёдгорлиги бўлган «Кул тигин» битигтошидан кўплаб мисол келтириш мумкин: «... илгэрү күн тоғсиққа, биргэрү күн ортусынғару, курығару күн батысыңа, йырғару тун ортусынғару, анта ичрәки будуну көп

м(анча кэрүр, анч)а будун қон этдим». Бундай гаплар ёдгорликларда кўп учрайди.

Бир бош бўлакли гаплар туркий тилшунослиқда анча мукамал тадқиқ қилинган, лекин уларнинг ички таснифида ҳар хилликлар учрайди. В.Н.Хангельдин бир бош бўлакли гапларни эғали гап, эғасиз гап, инфинитив гап, предикативли гап, атов гап, сўз-гап каби турларга ажратса (Хангельдин В.Н., 1959), М.З.Закиев бир бош бўлакли гаплар бош бўлагининг қайси сўз туркуми билан ифодаланишига қараб феълли, отли ва сўз – гапларга ажратади (Закиев М.З., 1963, 39-52). И.Жакипов эса эғасиз гап, эғасиз шахсли гап, шахси ноаниқ эғасиз гап, шахси умумлашган эғасиз гап каби турларга ажратади (Жакипов И., 1959, 246), лекин қозоқ тилшунослари бир бош бўлакли гаплар сирасида шахси аниқ гапни санаб ўтмайдилар ва *шахси ноаниқ гап* ҳамда *шахсиз гаплар*нигина қайд қиладилар, шунингдек, *атов гап*, *ундов гап* типларини бир бош бўлакли гап сифатида қарамайдилар (Қаранг: Қозоқ тилининг грамматикаси, 1967, 126).

Ўзбек тилшунослигида ҳам Ғ.Абдурахмонов, А.Ғуломов, Асқарова М., А.Сафоев, А.Х.Сулаймонов, С.Усмонов, Э.Шодмонов, Б.Ўринбоев, Х.Ғофуров, И.Расуловларнинг тадқиқотларида бир бош бўлакли гаплар ва уларнинг назарий асослари ёритиб берилган. Айниқса, И.Расулов бир бош бўлакли гапларни шаклий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиб берган.

Эски ўзбек тилида ҳам бир бош бўлакли гапларнинг қуйидаги турлари қўлланган:

Шахси аниқ гаплар. Маълумки, шахси аниқ гапларнинг кесими орқали унинг грамматик эғасини тиклаш мумкин. Кесим орқали эғанинг қайси шахс ва сонда эканлиги аниқ кўринади. Баъзи адабиётларда бундай гаплар кесим орқали эға англашилиб турганлиги учун икки составли гапларга, баъзи адабиётларда эса тўлиқсиз гапларга ҳам киритилади. Лекин аксарият адабиётларда шахси аниқ гаплар сифатида эътироф этилади. Ғ.Абдурахмонов ҳам бу тип гапларни бир бош бўлакли гапларнинг бир тури сифатида қарамайди (Абдурахмонов Ғ., 1996).

Аксарият адабиётларда шахси аниқ гапларнинг кесими биринчи ва иккинчи шахс шаклида бўлади, учинчи шахс шаклидаги кесимлар эса шахси номаълум гапларга хос дейилади. А.Ғуломов шундай ёзади: «шахси аниқ бир составли гап учун кесимнинг биринчи ва иккинчи шахс формасида келиши кўп учрайди» (Ғуломов А., Асқарова М., 1987, 135).

Маълумки, биринчи, иккинчи ва учинчи шахс олмошлари ўз маъноси билан бир-биридан фарқ қилади. Биринчи ва иккинчи шахс олмошлари инсонни кўзда тутаяди, учинчи шахс олмоши эса конкрет учинчи шахсдан ташқари, ҳар қандай шахс ёки предметни ифода қилиши маълум. Шундай экан, учинчи шахс олмоши конкрет шахсни ифодалаганда, биринчи, иккинчи шахс олмошлари билан умумийликка эға бўлади. Бу вазифада у олмоши *мен*, *сен* олмошлари сирасида қаралиши лозим. Шу маънода у олмошининг гапда қўлланмаслиги *мен*, *сен* олмошларининг қўлланмаслиги каби синтактик норма бўлади. Шунинг учун бу тип гаплар эски ўзбек тилида:

I шахсда ҳам: *Икки кундин соңра йана алар хизматыга йеттим* (Навойи, ҲМ 57). *Ул ҳазрат қашыда астагына оқудум* (Навойи, ҲМ 18). *Барур кишидин ул газалга татаббуъ қылыб, нәма йибэриб эрдим* (Навойи, ҲМ 32).

II шахсда ҳам: *Хабар болгунча саләматлыг билә азимат қылыб эрмиш-сиз* (Навойи, МШ 114). *Аҳбәб, йигитликни ганимат тутуңуз* (Навойи, МҚ 81).

III шахсда ҳам: *Ва султәни саҳибқирән астәнасыда болур эрди* (Навойи, МН 26). *ҲҲәжжи мубәрак сафарыга барыб, сайр расми билә Ҳинд сары мутаважжисих болды* (Навойи, МН 12) кенг қўлланган.

Шахси номаълум гаплар. Бундай гапларнинг кесими учинчи шахс кўпликда ифодаланади. Бу жиҳатдан улар кўплик шаклидаги шахси аниқ гаплар билан синонимияни ҳосил қилади. Мисоллар: *Ва пәдшәҳәна жашин тузуб, азим ашлар бериб, хатм қәидасын бажә келтүрдиләр* (Навойи, ҲПМ 87). *Йана бир қатла ушбу навъ мадрасада ҳам бу қитъани айтыб эрдиләр* (КМ 21). Бу гап шахси аниқ гап, чунки матнда аниқ шахс (Паҳлавон Маҳмуд) ҳақида сўз кетмоқда. Шунга қарамай, шакл ва мазмун жиҳатдан шахси аниқ гаплар билан айнан хусусиятга эга бўлган шахси номаълум гаплар учрайди: *Бу жиҳаттин аны Зул-Актәф дедиләр* (ТМА 214). *Ғәйбат йумшаз сөзлигидин аны Йаздижурди Нарм дедиләр* (ТМА 221).

Шахси номаълум гапларнинг кесими феълнинг *-р(-ар,-эр,-ур,-ур)* қўшимчали сифатдош шаклидан ҳосил қилинган ва аксарият гапларда кесим вазифасида *дерләр, айтурлар* феъллари қатнашган: *Ва қымызны вә сүзмәни вә бозаны туркчә айтурлар* (МЛ 16). *Вә көкәлтәшини туркчә тил билә дерләр* (МЛ 15).

Шахси умуллаган гаплар. Бундай гаплар мазмунан ҳар учала шахсга тааллуқли бўлиши барча адабиётларда айтилади. Бундай гаплар иккинчи шахс бирликда қўлланилиши билан характерланади: *Мувәшших хабарны чиндур деб достга йеткүрмә вә биравның айбы вақеъ болса, йүзигә* (Навойи, МҚ). *Қыла алганча таъзим вә адаб бинасын йықма, вә ҳурмат хилватыдын чықма* (Навойи, МҚ).

Шахссиз гаплар. Бундай гапларда ифодаланган иш-ҳаракат ёки бирор ҳолат бажарувчининг фаол иштирокисиз юзага чиқади. Бундай гапларда эга грамматик жиҳатдан ифодаланмайди; шахси номаълум ёки шахси умуллаган гаплардан фарқланган ҳолда бундай гапларнинг эгаларини тиклаб ҳам бўлмайди. Бундай гапларнинг кесимлари мажхул феъллар, мажхул феъл маъносида қўлланган аниқ феъллар воситасида ифодаланади (Абдурахмонов Ғ., кўрсатилган асар, 24-бет). Мисоллар: *Вә шавқ йүзидин баштын қадам қылыб, Каъбаи мақсуд азмага қадам урулды* (МШ 97). *Барча саләхийатын ушбу муаммәсыдын иҳсәс қылса болур* (МН 95).

Шахссиз гапларнинг кесими *-мақ/-мәк* формали ҳаракат номи билан ҳам ифодаланиши мумкин: *Ул кишини қутлук эвдин ташқары сүрмәк керәк* (МҚ).

Атов гаплар. Эски ўзбек тилида атов гапларнинг қўлланиш доираси чекланган. Улар, асосан, бадийи ва дидактик асарлар тилида қўлланиб, асар

сарлавҳаларини ташкил этган: *Муҳаммад ХоҒа бег сифаты (Муҳаббатнома). Ҳикāйат. Шъър. (ҚР).*

Ҳозирги ўзбек тилида атов гапларнинг турли типлари келиб чикди ва кўлланиш доираси кенгайди.

Савол ва топшириқлар:

1. Шахси аниқ гапларни мисоллар асосида тушунтириб беринг.
2. Шахси аниқ гаплар билан шахси номаълум гапларнинг қандай фаркли томонлари бор?
3. Шахссиз гапларга хос бўлган хусусиятлар нима?

16-маъруза

Боғланган кўшма гаплар тараққиёти

Режа:

1. Боғланган кўшма гаплар бўйича назарий маълумот.
2. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган кўшма гаплар.
3. Пайт муносабатини ифодаловчи боғланган кўшма гаплар.
4. Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи боғланган кўшма гаплар.

Адабиётлар:

1. Абдураҳмонов Ғ. Тарихий синтаксис.-Т., 1974.
2. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.
3. Серебринников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика, морфология, синтаксис.-М., 1986.

Анъанавий тилшуносликда боғланган кўшма гапларнинг маъно жиҳатдан беш тури: 1) қиёслаш муносабати; 2) пайт муносабати; 3) айирув муносабати; 4) сабаб- натижа муносабати; 5) изоҳлаш муносабати санаб ўтилади ва ҳар бир турнинг формал-грамматик томони таҳлил қилинади (Ўзбек тили грамматикаси, 1976). С.Солихўжаева тадқиқотларида эса боғланган кўшма гаплар орасидаги мазмуний муносабатлар ҳақида фикр юритилади (Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С., 1992, 120-200).

Рус тилшунослигида боғланган кўшма гаплар таркибидаги боғловчиларнинг иштирокига кўра икки гуруҳга ажратилади: а) очик структурали боғланган кўшма гаплар; б) ёпиқ структурали боғланган кўшма гаплар (Белошапкина В.А., 1967, 62-69). С.Солихўжаева тадқиқотларида ҳам ўзбек тилидаги боғланган кўшма гаплар шу тамойил асосида таҳлил

этилади (Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С., 1992, 127).

Алишер Навоий насрий асарларидаги бир бош бўлакчи боғланган қўшма гаплар таҳлил этилганда, шу нарса маълум бўлдики, бундай гапларни асосий боғловчи восита *ва* бириктирув боғловчисидир. Маълумки, *ва* боғловчиси гапнинг уюшиқ бўлакларини ҳам, қўшма гап таркибидаги содда гапларни ҳам бир-бирига боғлайди. Ҳозирги ўзбек тилида бу боғловчи билан «қўшма гап компонентлари сирасини давом эттирганда, биринчи ва иккинчи компонентни боғласа, кейинги компонент бошқа тенг боғловчи орқали ёки интонация орқали боғланади. Бошқача қилиб айтганда, биринчи ва иккинчи компонентларда бир тенг боғловчи грамматик форма сифатида иштирок этса, қолган компонентлар орасида бошқа бир тенг боғловчи грамматик форма сифатида иштирок этади. Бу стилистик жиҳатдан раволикни таъминлайди» (Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С., 1992, 127). *Ва* боғловчисининг семантик доираси эски ўзбек тилида, шу жумладан, Алишер Навоий асарлари тилида нисбатан анча кенгдир, у уюшиқ бўлакларда, айниқса қўшма гап қўшимидидаги содда гап компонентларинининг турли мазмун муносабатларини ифодалашда фаол қатнашган (Аширбоев С., 1990, 295-297).

Алишер Навоий асарлари тилида эса *ва* боғловчиси такроран қўллана беради. Мисол: *Деванлар учун феҳрист битиб эрдилар ва ҳар бирин мавсум бир исмга қылыб эрдилар ва бу исмга фақир баис болганыны дагы изхыр қылыб эрдилар* (ХМ 57).

Фикримизча, бунга асосий сабаб *ва* боғловчисининг эски ўзбек тилида қўлланиш имкониятининг кенглигидир. Бу боғловчининг Алишер Навоий даврида уюшиқ бўлакларни боғлаш билан биргаликда янги гапнинг бошланишини кўрсатувчи ишора сифатида қўлланиши Ғ.Абдурахмонов томонидан тадқиқ этилган (Абдурахмонов Ғ., 1960, 21) ва бу фикр бошқа туркийшунос олимлар томонидан ҳам маъқулланган (Мирзаода., 1968, 97). Демак, айнан мана шу ҳолат, яъни, *ва* боғловчисининг янги гапнинг бошланишини кўрсатувчи ишора сифатида ҳам қўлланиши очиқ структурали боғланган қўшма гапларда содда гапларни истаганча давом эттириш имконини берган. Иккинчидан, бу ҳолатни боғловчи шаклий воситаларнинг мавқеи у қадар муҳим эмаслиги билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Синтактик конструкциялар семантикаси ҳақида сўз юритилганда *модус* ва *диктум* атамаларига тўхталиб ўтиш лозим. Модус ва диктум гапларнинг семантик хусусиятини белгилаб берувчи тушунчалар ҳисобланади. Бу тушунчалар рус тилшунослари ва ўзбек тилшунослари томонидан ҳам эътироф этилган.

Маълумки, диктум гапда асосий фикр-воқеанинг ифодаловчиси сифатида тушунилса, модус диктум воқеанинг субъектив интерпретацияси (ЧеремисинаМ.И., Колосова Т.А., 1987, 34) ҳисобланади. Модус ва диктум содда гапларда ҳам, қўшма гапларда ҳам мавжуд бўлади. Айниқса, қўшма гапларда уларнинг актуаллашуви ўзига хос бўлади.

Маълумки, қўшма гапларда икки ёки ундан ортик воқеалар ифодаланади. Мана шу воқеалар семантик хусусиятига кўра 2 хил бўлади:

1. Диктум воқеа.
2. Модус воқеа.

Эргашган қўшма гаплардаги диктум ва модус мазмуннинг ифодаланиши, уларнинг ўзига хос хусусиятлари Н.Маҳмудовнинг тадқиқотларида кенг ва атрофлича ёритилган (Маҳмудов Н., Нурмонов А., 1995, 166-218).

Бу хусусда Н.Маҳмудов шундай ёзади: “Бу ўринда гап маъносидаги икки хил табиатли мазмунни фарқлаш керак бўлади. Мазмуний синтаксиснинг тараққиёти муносабати билан, - деб ёзади В.А.Белошапкина, - жуда кўп тилшунослар томонидан турли вақтларда айтилган гап маъносида бир-биридан принципиал фарқланувчи икки тур мазмун – борлиқни акс эттирувчи холис мазмун ва фикрловчининг ана шу борлиққа муносабатини акс эттирувчи субъектив мазмун қўшилган, деган фикр алоҳида долзарблик касб этади”. Ва боғловчили қўшма гапларда турли мазмун муносабатлари ифодаланган. Улар куйидагилар:

1. Қиёслаш муносабати. Бундай гапларда икки денотатив воқеа ўзаро қиёсланади. Мана шу қиёсланиш асосида ҳар иккала денотатив воқеа учун умумий бўлган семантика намоён бўлади. Масалан: *Ҳақ малын кўйдиргэнни девана дерлэр вэ йаруқ күндэ шами кэфурий йаққанни ақлдын бегана дерлэр* (МҚ 111-112).

Биринчидан, ушбу гап таркибидаги содда гаплар тенгланиш асосида алоқага киришган, яъни ҳар бир денотатив воқеа яқка ҳолда ҳам қўллана олади. Лекин иккинчи томондан, жипс мазмуний боғланиш бор. Аввало, ҳар иккала гапда битта умумий семантика-ақлсизлик изоҳланмоқда. Биринчи денотатив воқеа (*Ҳақ малын кўйдиргэнни девана дерлэр*) асосий воқеа, иккинчи денотатив воқеа (*Йаруқ күндэ шами кэфурий йаққанни ақлдын бегана дерлэр*) изоҳловчи воқеа иккинчи денотатив воқеага қиёсланган ҳолда унинг маъноси янада чуқурроқ, кенгроқ изоҳланмоқда.

Ҳақ молини кўйдирган одам кундузида шам ёқиб юрган кишига ўхшатишмоқда. эз-ўзидан маълумки, кундузи шам ёқишга ҳеч қандай ҳожат йўқ. Кундузида шам ёқиб юрган киши, албатта, ҳаммага кулги, масҳара бўлади. Ҳақ молини кўйдирганлар айнан шундай кишиларга қиёс қилинмоқда. Бу гап асосида *Ҳақ молини кўйдирган ёруқ кунда шамъи кофурий ёққан билан баробар* деган мазмун ётади.

Қўшма гаплар таркибидаги гапларнинг семантик боғланишида гаплар таркибидаги оппозитив воситалар муҳим роль ўйнайди*. Бундай оппозитив воситалар ҳар иккала гап таркибида келиб ҳавола бўлақлар (Ҳавола бўлақлар ҳақида қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А., 1995, 172) каби бир-бирини талаб этади, семантик муносабатга киришади.

* Биз оппозитив восита атамаси остида сөзаро зид маъноли, бир-бирига яқин маъноли сөзлар, сөз бирикмалари муносабати хусусида фикр юритамиз.

Юқоридаги мисолда денотатив воқеаларнинг семантик боғланишида ҳақ *молин куйдирган - ёруқ кунда шамъи кофурий ёққан, девона - ақлдин бегона* оппозитив воситаларнинг оппозитив муносабати муҳим восита сифатида иштирок этмоқда.

2. *Пайт муносабатини ифодалаган.* Анъанавий тилшунослиқда ва боғловчиси содда гапларни бир-бирига боғлаганда: а) ўзи боғлаган содда гапларда ифода қилинган иш-ҳаракат, воқеа ва ҳодисаларнинг бир вақтда бўлганини; б) иш-ҳаракатнинг кетма-кет бўлганини ифодалаш айтилади (Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. ва б., 1980, 426).

Ғ.Абдурахмонов тўғри таъкидлаганидек, бириктирув боғловчили қўшма гапларнинг бошқа маъно турлари ҳам маълум даражада пайт маъноси билан боғланади, аммо уларда ўзига хос маъно етакчи бўлади. Шунингдек, маълум бир пайт билан боғлиқ бўлган қўшма гапларда ҳам қўшимча, бошқа маъно оттенкалари бўлиши мумкин (Абдурахмонов Ғ.Қўшма гап синтаксиси асослари.-Т., 1958, 73).

Эски ўзбек тилида ҳам пайт мазмуни қуйидагича ифодаланган:

Қўшма гап таркибидаги ҳар икки денотатив воқеа бир пайтда содир бўлади: *Батахсис, «Кимйаи саодат»дин ва шайх Азизи Насафий... расоилин ҳам таъриф қылурулар эрди ва андын сөзләр нақл қылурулар эрди* (ХСҲА 78). Денотатлар мазмуний боғланиши *«Кимъи саодат»дин, расоилин-андин* лексик воситалари оппозицияси орқали юзага чиқмоқда. *Андин* лексемаси юқоридаги лексемалар билан семантик муносабатга киришган ҳолда биринчи денотат билан иккинчи денотатнинг мантиқий боғланишини таъминламоқда.

Денотатив воқеалар бирин-кетин содир бўлади. Бирин-кетин содир бўлишлик денотатлар таркибидаги айрим лексик воситалар семантикаси орқали реаллашади:

Ахир лексемаси орқали: *Көп кишвэр алды вэ ахир рихлат көсин чалды* (ТМА 213).

Гаҳ лексемаси орқали: *Вэ гаҳ гурбатда алил ва ғарыб элигэ залил болдум вэ гаҳ азизлар хизматыдын өзүмни баҳраманд вэ сөзүмни дилписанд таптым* (МҚ 5-6).

Нечэ йил: *Вэ нечэ йил алар хизматыга барыб, фақир тарийқын ихтийар қылдылар вэ нечэ йил алар суҳбат вэ мулазаматларыда сулуҳ қылыб, хаақаҳларыда азим арбаинлар чықардылар* (ХСҲА 83).

Бир маҳал: *Хаҳ бир маҳалда бирав учун айтган, хаҳ биравның руқъасыга жсаваб йыбарган* (ХПМ 82).

Андын сөңрә: *Сабзаварда қаза мансабыны аңа бергәндүрләр, андын сөңрә Исфарайында қази болгандур* (МН 58).

Муддатидурким: *Вэ Қирман вилоятда ҳукумат қылды вэ муддатидурким, падшаҳ эшигидэ амарат деваныда муҳр басадур* (МН 184). Ушбу мисолда воқеаларнинг кетма-кет рўй бериши предикатлар орқали ҳам шаклланган. Биринчи денотатнинг предикати ўтган замон феъл шакли билан ифодаланган бўлса, кейинги денотатнинг предикати ҳозирги-келаси замон феъл шакли билан ифодаланган.

3. *Сабаб-натижа мазмуни ифодаланган.*

Сабаб-натижа муносабати хақида гапирар экан, Ғ.Абдурахмонов бундай муносабатнинг юзага келишида фақат боғловчилар эмас, балки содда гаплар таркибидаги айрим бўлақларнинг семантикаси роль ўйнашини таъкидлайди (Абдурахмонов Ғ., 1958, 73).

Мисолларга мурожаат қилайлик: «*Минжоҳун-нажот*» қасидасида *ҳидоят тарийқин түзүб-мен вә залалат аҳлыга нажот шаҳраҳын көргүзүб-мен* (МЛ 124).

Ушбу мисолда *Ҳидоят тарийқи* – *нажот шоҳроҳи* сўз бирикмаси оппозитив муносабатни юзага келтирмоқда. *Ҳидоят тарийқи* сўз бирикмасининг семантикаси *нажот шоҳроҳи* орқали изоҳланмоқда. *Ҳидоят тарийқи* лексик бирикмасининг мазмуни *тўғри йўлга етаклаш йўли* ёки *қоидаси* демакдир. *Нажот шоҳроҳи* эса *нажотнинг катта йўлидир*. *Ҳидоят тарийқи* – *нажот шоҳроҳи* изоҳловчи-изоҳланмиш муносабати орқали сабаб-натижа мазмуни келиб чиққан. Демак, залалат аҳли учун нажот йўли бу ҳидоят тарийқидир, яъни уни ўрганиш, ундан огоҳ бўлиш. Залалат аҳли ҳидоят тарийқини ўрганиш орқалигина тўғри йўлга чиқиш мумкин.

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида аммо грамматик шаклининг ўзаро зид бўлган содда гапларни бир-бирига боғлаш тилшунослар томонидан эътироф этилган. Лекин эски ўзбек тилида бу шакл бир-бирига зид бўлмаган содда гаплар таркибида ҳам қўлланади. Ва шакли эса зидлов муносабатли қўшма гаплар таркибида ҳам келган. Бундай ҳолатлар ҳам мазкур шаклларнинг содда гапларни боғлашда асосий восита эканлигига шубҳа уйғотади.

Аммо боғловчиси куйидаги ўринларда учрайди:

1. *Зид муносабатли қўшма гапларда: Ҳуши барыда йахши абйатлар айтыб эрди, амма жунун вақтыда бу байтны көп оқур эрди* (МН 35). Денотатлар орасидаги зид муносабат *хуши бор-жунун, яхши абёт* – бу байт оппозицияси орқали ифодаланган. *Хуши бор* – функционал бўлмаган предикатив бирикмаси *жунун* лексемаси билан семантик жиҳатдан ўзаро зид муносабатни юзага келтира олади, яъни аслий зидлик ҳисобланади. *Яхши абётлар* – бу байт сўз бирикмалари, тўғрироғи, *яхши* – бу лексемалари ўзаро зидлик оппозициясини келтириб чиқара олмайди, лекин бу лексемаси мазкур мисолда ёмон лексемасининг субститути сифатида келган бўлиб, контекстуал жиҳатдангина шу лексеманинг семантикасини ўзига олган. Демак, бундай зидликни нисбий зидлик деб аташ мумкин. Мазкур гапни куйидаги кўчимда ифодалаганда мақсад ойдинлашади. Қиёсланг: *Ҳуши барыда йахши абйатлар айтыб эрди, амма жунун вақтыда йаман байтларын көп оқур эрди йәки йахши байт айтмас эрди*.

2. *Семантик жиҳатдан* зид бўлмаган қўшма гаплар таркибида. Бундай гапларда аммо боғловчиси семантикасида зидлик тушунчаси бўлмайди, балки боғловчилик функцияси сақланиб қолган ҳолда, аммо сўзида таъкид маъноси ҳам бирга англашилади, лекин от ва унинг субститути оппозицияси икки гап семантикасининг бир-бирига

алоқадорлигини таъминлайди. *Дағи Истаҳрни бина қылды, амма көпрәк авқат анда болур эрди* (ТМА 185). Шаклий томондан қараганда, зидлов боғловчи иштирок этган, демак, зидлов муносабат шаклланиши керак, лекин бу мисолда зидлаш муносабати йўқ. Денотатлар *Истаҳрни - анда* оппозицияси орқали боғланмоқда. Мазмунан кетма-кет рўй берган икки денотатив воқеа тенг мавқеда, пайт муносабати ифодаланган. Мазкур гапнинг иккинчи компоненти предикатида бўлишлилик семаси акс этган бўлса, «*Дамовадни бино қилди, аммо анда гаҳи бўлур эрди* (ТМА 185)» мисолида предикатда гарчанд бўлишлилик шакли реаллашган бўлса-да, мазмунан бўлишсизликни ифода қилади. Бир қарашда аммо боғловчиси ўзаро зид мазмун муносабатидаги гапларни боғлагандек кўринади, лекин кўшма гапнинг умумий мазмунида бир компонент мазмуни иккинчи компонент мазмунини инкор этаётгани йўқ, яъни *Дамовадни бино қилганлиги*, унда *гаҳи бўлишига* қарши қўйилаётгани йўқ, бошқача айтганда, иккинчи гап биринчи гап мазмунига зид эмас, лекин гапда зиддияти бўлмаган *Дамовад – анда* от ва олмош (субститут) оппозицияси мавжуд.

Савол ва топшириқлар:

1. Кўшма гаплар билан ёйиқ содда гаплар ўртасидаги фарқни тушунтириб беринг.
2. Эски ўзбек тилида боғланган кўшма гаплар қандай боғловчилар ёрдамида боғланган?
3. Боғланган кўшма гапларга 10та мисол ёзинг.

17-маъруза

Эргаш гапли кўшма гаплар

Режа:

1. Эргаш гапли кўшма гаплар ҳақида назарий маълумот.
2. Эргаш гапли кўшма гаплар таснифи.

Адабиётлар:

1. Абдураҳмонов Ф. Тарихий синтаксис.-Т., 1974.
2. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.
3. Серебринников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика, морфология, синтаксис.-М., 1986.

Маълумки, эргашган қўшма гапларда икки ёки ундан ортиқ содда гаплар ўзаро ҳоким-тобелик муносабати орқали боғланади. Эргаш гап бош гапга тобе боғланиб, бош гапдаги бирор бўлакни изоҳлаб келади. Бош ва эргаш гап грамматик ҳамда мазмунан жипс боғланиб, яхлит бирликни ташкил этади ва умумий бир фикрни ифодалайди. Улар ўзаро феълнинг амалий шаклларининг қўлланиши (турли грамматик воситалар билан бириккан сифатдош, равишдош ва шарт феъли), ёрдамчи сўзлар орқали муносабатга киришиши айтилади (Абдурахмонов Ғ., 1996, 185). Эргашган қўшма гапларнинг гуруҳланиши эргаш гапнинг бош гапдаги қайси бўлакни изоҳлаб келишига қараб белгиланади. Шунини айтиш керакки, эргаш гапларнинг таснифида тилшунослар ўртасида умумийлик бор. Ўзбек тилшунослигида эргаш гаплар мазмуний – шаклий жиҳатдан 14 турга ажратилади: 1) эга, 2) кесим, 3) тўлдирувчи, 4) аниқловчи, 5) равиш, 6) ўлчов- даража, 7) чоғиштириш-ўхшатиш, 8) сабаб, 9) мақсад, 10) пайт, 11) ўрин, 12) шарт, 13) тўсиқсиз, 14) натижа эргаш гаплар (Ғуломов А., Асқарова М., 1987, 187). Н.Маҳмудов ҳам эргашган қўшма гаплар семантикасини айна шу тасниф асосида таҳлил этади (Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С., 1992, 243). Ғ.Абдурахмонов эса уларни қуйидаги турларга ажратади: 1) аниқловчи, 2) тўлдирувчи, 3) эга, 4) кесим, 5) пайт, 6) сабаб, 7) шарт, 8) мақсад, 9) тўсиқсиз, 10) натижа, 11) равиш, 12) қиёс, 13) умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гаплар (Абдурахмонов Ғ., 1996, 191-216). Унинг бу таснифида юқоридаги барча қўшма гаплар акс этган бўлса-да, қиёс ва умумлаштирувчи эргаш гаплар асоссиз майдалаштирилиб юборилган. Масалан, умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапли қўшма гаплар табиати ҳақида тўхталар экан, у шундай ёзади: «Эргаш гапларнинг шундай турлари борки, улар бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гап ўзаро нисбий олмошлар орқали бирикиб, эргаш гапнинг кесими шарт майли орқали ифодаланади. Демак, бундай эргаш гаплар бош гапга асосан лексик воситалар ва шарт майли орқали боғланади. Бу боғланиш икки томонлама бўлиб, боғловчи лексик воситалар ҳам эргаш гап, ҳам бош гап таркибида қўлланади» (Абдурахмонов Ғ., 1996, 216).

Эски ўзбек тилида ҳам эргаш гапли қўшма гапларнинг юқоридаги турлари қайд қилинади. Қуйида уларни кўриб ўтамиз.

Эга эргаш гапли қўшма гаплар. Маълумки, эга эргаш гап бош гапдаги олмош билан ифодаланган эгани изоҳлаб, тўлдириб келади. Эски ўзбек тилида эга эргаш гап бош гапга қуйидагича боғланган:

1. Ҳозирги ўзбек тилидагидек, феълнинг шарт майли формаси ёрдамида: *Ҳар ким падшаҳ болса, йана йаңи хазана йығмақ керәк (БН). Ҳар киши түркичә айтса, бир айағ ичсүн (БН).*
2. *-р(-ар,-эр,-ур,-ур)* аффиксли сифатдош формаси ёрдамида: *Ул чин сөзни йалганга қатар, дурры саминны нажасатқа атар (Навоий МК).*

3. Фейлнинг аниқлик майли формаси ёрдамида: *Ҳар киши ким тириклик манзылыга келибтўр, ахыр дунья замханасыдын кечкүсидур (БН).*

4. *-кэ,-ким* боғловчиси орқали: *Соңрә маълум болды ким, мужавырларның тазвыры экәндур (БН).*

Эски ўзбек тилида ҳам эга эргаш гап бош гапда ифодаланмаган эгани изоҳлаб келган: *Ҳар кимкэ вафа қылса, вафа тапқусыдур//Ҳар кимкэ жафа қылса, жафа тапқусыдур (БН)*

Кесим эргаш гапли кўшма гаплар. Кесим эргаш гап бош гапнинг олмош орқали ифодаланган кесимини изоҳлаб, бош гапга ҳозирги ўзбек тилидагидек, *-кэ,-ким* боғловчиси орқали боғланган. Бош гапнинг кесими вазифасида ҳозирги ўзбек тилида *шу* олмоши келади. Эски ўзбек тилида эса *кўпроқ бу, булар, ул* кўрсатиш олмошлари қўлланган. Мисоллар: *Ҳимматы вә гаразы ул эдиким, ул ишни камалга тегүргәй (БН).* *Умид андақдурким, ушбу күн таң-ла Хисравишаҳның жамиъ навкар вә савдары келиб, падишаҳ қуллуғын қабул қылгайлар (БН).*

Тўлдирувчи эргаш гапли кўшма гаплар. Маълумки, тўлдирувчи эргаш гаплар бош гаплардаги тўлдирувчи синтактик вазиятидаги лексеманинг маъносини тўлдириб келади ва бош гапга *-ки // -ким* шаклий воситаси орқали боғланади: *Ақибат аңа қарар тапты ким, салтанат тажсын икки ач арслан арасида қойгайлар (Навоий ТМА). Иш аңа йетти ким, бизниң эл хандақ йақасыгача барыб, қул вә дадақ келтүрүрләр эди (БН).*

Ҳозирги ўзбек тилида тўлдирувчи эргаш гаплар бош гапга феълнинг шарт майли шакли, *деб* ёрдамчиси, *-ми,-чи, -ку* юкламалари ва *-ки* боғловчиси ёрдамида боғланади. Эски ўзбек тилида эса асосан *-кэ,-ким* воситасида боғланган.

Аниқловчи эргаш гапли кўшма гаплар. Маълумки, аниқловчи эргаш гап бош гапдаги аниқловчи вазифасида қўлланган, айрим сўзларнинг маъносини конкретлаштириб келади ёки бош гапдаги предметнинг аниқловчиси вазифасини бажаради. Аниқловчи эргаш гап кўпинча бош гапдаги предмет белгисини унинг ҳаракати ёки ҳолатига кўра аниқлайди. Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги от орқали ифодаланган турли бўлақларни изоҳлаб келади.

Аниқловчи эргаш гапнинг тарихий тараққиётига назар ташласак, уни узоқ тарихга эга эканини кўраимиз. Аниқловчи эргаш гапли кўшма гаплар қадимги туркий тилда, шунингдек, эски ўзбек тилида ҳам кенг қўлланган.

Ҳозирги ўзбек тилида аниқловчи эргаш гаплар бош гапга *-ки* боғловчиси ҳамда шарт майли формаси ёрдамида боғланади. Эски ўзбек тилида ҳам шундай ҳолни кузатиш мумкин: *Ҳажса фаланга дагы ҳукм болса ким, алар ишидин хабардар болуб, аларга мададкарлығыда тақсир қылмаса (Навоий МШ). Судурга ҳукм болса ким, вилайат авқафыдын хабардар болсалар (Навоий МШ).* *Андақ ривайат қылдылар ким, чумчуқ безгәк болгандур (БН)*

Баъзан аниқланаётган бўлақ шаклан ифодаланмаслиги ҳам мумкин. Лекин мазмунан у тўлиқ англашинаверади: *Андақ эшитилдиким,*

Астрободда оламдин ўтубтур (Навойи МН). Мазкур мисолда бош гап таркибидаги аниқланаётган бўлак (*хабар*) шаклан ифодаланмаган. Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги айнан ана шу ифодаланмаган субъектни аниқлаб, изоҳлаб келган. Имплицит субъект *андоқ* ҳавола бўлаги орқали англашилиб турибди.

Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар. Бундай гапларнинг мазмуни сабаб муносабатидан иборат. Эргаш гап сабаб воқеани, бош гап ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Бундай эргаш гапларда содда гапларнинг семантик муносабатидан ул *жиҳаттин*, бу *жиҳаттин* лексик бирикмаларининг семантикаси муҳим аҳамиятга эга. Бу воситалар бош гапнинг бошида келиб, сабаб ҳоли семантик вазиятини эгаллайди. Сабаб воқеа ана шу воситалар ёрдамида натижа воқеанинг ичига киради. Сабаб воқеа, яъни, шарт эргаш гап олдин, ундан сўнг бош гап келади. Чунки сабаб воқеа ифодалангандан сўнг ул *жиҳаттин*, бу *жиҳаттин* воситалари билан асосий денотатнинг юзага чиқиш сабаби изоҳланади. Шунинг учун эргаш гапнинг бош гапдан олдин ўринлашуви мантиқан тўғри.

Мисоллар: *Бард лафзидин аччыгы келур эрди, бу жиҳаттын аңа ташвиш берурлар эрди* (Навойи МН). *Чун сизниң табуғиңызда давлатхаҳлыг сөзини айтурга маъмурмен, ул жиҳаттын густаҳлыг билә арзадашт битилди* (Навойи МШ).

Юқорида таъкидланганидек, чун лексемаси сабаб эргаш гапли қўшма гапларда ҳам қўлланиб, улар ўртасидаги семантик муносабатни реаллаштирган. Бунда ҳам эргаш гап бош гапдан олдин келган: *Ул хазратга чун равшан болуб эрди, инаор қыла алмадым* (Навойи МН).

Ушбу мисолда ҳам пайт муносабатлари ифодаланган. Яъни, қачон инкор қила олмади, дейиш мумкин ёки нима сабабдан, деган савол қўйиш мумкин. Лекин гапда пайт маъносига нисбатан сабаб мазмуни кучли. Чунки асосий гапнинг бажарилишидаги пайт эмас, балки сабаб биринчи планга чиқарилмоқда, *инкор қила олмаслик* сабаби алоҳида таъкидланмоқда.

Энди куйидаги мисолни кўрайлик: *Ва қатл истидаъсы қылды эрсә, қатл буйурды* (ТМА 231). Ушбу гапнинг ҳам мазмунини сабаб-натижа муносабати ташкил этади. Юқорида таъкидланганидек, *ижсро майлидаги феъл+тўлиқсиз феъл* шакли пайт эргаш гапли қўшма гаплардаги содда гапларни ўзаро муносабатини таъминлайди. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, бундай қўшма гапларда пайт мазмуни ҳам, сабаб мазмуни ҳам ифодаланади.

Сабаб эргаш гап бош гапга *-ки, ким* воситасида ҳам боғланиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гап эргаш гапдан олдин жойлашади: *Мавт маразыда тажсны аның қарныга қойды ким, Дарабқа ҳамила эрди* (Навойи ТМА).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам сабаб эргаш гаплар бош гапга баъзан *-ки* шаклий воситасида боғланади. Лекин юқоридаги мисолдан фарқли равишда, эргаш гап бош гапдан аввал жойлашади: *Аёл борки, олам мунаввар. Сен борсанки, шодман ҳаётдан каби*.

Юқорида таъкидланганидек, Алишер Навоий асарлари тилида бош гап эргаш гапдан олдин жойлашади. Демак, бош гап (*Тоғжнни анинг қорнига қўйиши*) нинг юзага келишига эргаш гап (*Даробқа ҳомила эрди*) сабаб бўлмоқда. Нутқ талабига кўра эргаш гапни бош гапдан олдинга ўтказиш мумкин: *Даробқа ҳомила эрди, шунинг учун мавт маразида тоғжнни анинг қорнига қўйди*, каби. Бундан шундай хулоса килиш мумкинки, бундай боғланишда бош ва эргаш гапларнинг ўринлашуви эркин бўлади. Қайси гап таъкидли ифодага эга бўлса, сўзловчи учун муҳим бўлса, ўша денотат аввал жойлашади. Мисолдаги асосий воқеа (*Тоғжнни анинг қорнига қўйди*) сўзловчи учун муҳим, шунинг учун уни биринчи планга қўйган.

Шу билан бирга, сабаб эргаш гап бош гапга яна куйидаги воситалар ёрдамида боғланиши мумкин:

Негәким боғловчиси ёрдамида: *Бу фурсатда Бажурны шах Мир Хусайнға инайат қылыб, Хажжа Каланни тиләб эрдүк, негәким Хажжа Калан мусахыб эрди* (БН).

Ўтган замон сифатдошига учинчи шахс эгалик аффиксининг қўшилиши, сўнгра учун кўмакчисини келтириш билан: *Қабунның дарамад ва ҳасълыны билмәй мундақ тахмил болганы учун, вилайат хили хараб болды* (БН). Баъзан сифатдош таркибидаги эгалик аффикси тушиб қолган: *Атасы вилайатқа кириб, нечә маҳал саллаҳлық қылған учун, Қанбар Али саллаҳ дер эрдиләр* (БН).

-б(-иб,-ыб//уб,-үб) аффиксли равишдош воситасида: *Бу вақеа андын йад бериб, черик элигә ваҳима галыб болды* (БН).

Шарт эргаш гапли қўшма гаплар. Ҳозирги ўзбек тилида шарт эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт майли шакли, ўрин-пайт келишигидаги сифатдош шакли, келаси замон сифатдоши ҳамда тўлиқсиз феъл, равишдошнинг бўлишсиз шакли, ўрин-пайт келишигида сифатдош ҳамда тўлиқсиз феъл шакллари орқали бирикади.

Бундай қўшма гаплар мазмунини шарт муносабати ташкил этади. Икки ёки ундан ортик денотатив гап шартланганлик муносабатига киришади. Шақлий функционал жиҳатдан эргаш гап бош гапнинг синтактик курилишида шарт ҳоли ўрнини эгаллайди: *Дост висалын тиләр болсаң, ашық бол* (Навоий МК).

Эргаш гапнинг предикати бўлишсиз феъл шакли билан ифодаланиши мумкин. Бунинг натижасида шарт воқеа бир қадар таъкидли ифодага эга бўлади: *Ҳар вафага йуз жафа тартмасаң, гүнәхкәр-сен* (Навоий МК).

Эски ўзбек тилида *агар* боғловчиси шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида кенг қўлланган бўлиб, у шарт мазмунини кучайтириб келган: *Агар шабихун барсақ, қарангу кечәдә киши көрмәс* (БН).

Агар ёрдамчиси XI асрлардан бошлаб форс-тожик тилидан ўзлашган бўлиб, то ҳозирги кунгача қўлланиб келаётган шарт боғловчисидир. XI-XII-XIII аср адабий тилида оз миқдорда кўзга ташланиб, XIV-XVI асрлардан бошлаб кенг қўлланган. Бу боғловчи *ар* шаклида ҳам қўлланган: *Маъзур тут ар васлыңа кечрәк йетсәм//нечара қылай азгына маниь бардур* (БН).

Эргаш гапнинг ўрни, чегараси ва унинг формал шаклланишида ўзига хослик ҳам кўзга ташланади. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида аввал шарт эргаш гап, сўнгра бош гапнинг келиши доимий қонуният. Лекин эски ўзбек тилида бош гапнинг эргаш гапдан олдин келиши ҳолати ҳам кузатилади: *Зеридастларга нафъ йеткүр, агар тилэсэң кэ, забардастлардан зарар көрмэгэй-сен* (Навоий МК). Ушбу гапни қуйидагича трансформация қилиш мумкин: *Агар забардастлардан зарар кўрмасликни тиласанг, зеридастларга нафъ еткүр.*

Энди қуйидаги гапларни таҳлил қилиб кўрайлик: *Десэң кэ, таамың зайе болмагай – йедур; Тилэсаң кэ, либасың эскирмэгэй – кийдур* (Навоий МК). Шаклий жиҳатдан олиб қаралганда, *десангки, тиласангки* сўзлари кириш сўз вазифасида қўллангандек кўринади. Чунки *зое бўлмагай, эскирмагай* келаси замон феъл шакллари кесим вазифасида келган. Лекин мазмунан олиб қаралганда, *десангки, тиласангки* лексемалари эргаш гаплар предикатининг бир қисми ҳисобланади. Қиёсланг: *таомиң зое бўлмагай – едур ёки либосинг эскирмагай – кийдур*, деб олсак, маъно чалалиги юзага келади, шартланганлик муносабати тўла реаллашмайди. Бу гапларни қуйидагича трансформация қилиш мумкин: *Таомиң зое бўлмасин десанг, едур ёки либосинг эскирмасликни тиласанг, кийдур.* Фикримизча, бундай конструкциялар эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўзлашган.

Шарт эргаш гапнинг кесими буйруқ майлидаги феъл шакли билан ифодаланади. Бош гап билан *-ки (-ким)* воситасида шаклий синтагматик муносабатда бўлади: *Мазлумга бахшайиши көргүз кэ, залимдын асайиши көргэй-сен* (Навоий МК). Бундай шаклий восита орқали бирикиш ҳозирги ўзбек тилида кузатилмайди.

Шарт эргаш гап бош гапга *-са эрди* шаклий воситасида ҳам бирикиши мумкин. Бунда шарт воқеа тахмин, гумон маъно оттенкаларига эга бўлади: *Андақ кэ, бир аз нимэ бевуқуфрақ киши қашыда окуса эрди, көп йахшылыққа өткэрүр эрди* (Навоий ХМ).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапга *-са ҳам, -ганда ҳам, -са+да, -гани билан, қарамай* каби шаклий воситалар ёрдами билан боғланади. Эски ўзбек тилида эса шарт эргаш гапнинг предикатлари ижро майлидаги феъл шаклида бўлади. Тўсиқсизлик маъноларини ифодалашда эргаш гап таркибидаги *агар, агарчи* лексемалари катта роль ўйнайди. Шу билан бирга, денотатлар таркибидаги айрим лексик воситалар ҳам аҳамиятли ҳисобланади. Бундай гапларда бир пайтнинг ўзида икки хил муносабат, яъни, ҳам шарт муносабати, ҳам тўсиқсизлик муносабати мавжуд бўлади. Чунки «тўсиқсизлик» деганда, муайян шартнинг тегишли воқеанинг юзага келишида тўсиқ бўлмаслиги назарда тутилади. Бунда шарт муносабати бевосита эмас, балки билвосита иштирок этади, бошқача қилиб айтганда, шарт муносабати гапда тағбилим сифатида мавжуд бўлади. Агар тағбилим сифатида шарт муносабати иштирок этмас экан, тўсиқсизлик муносабатининг юзага келиши мумкин эмас. Мисол: *Вэ қамчыны агар тазйана дерлар, булдурғасын вэ чубурғасын туркча айтурлар* (Навоий МЛ).

Ушбу мисолда «қамчи тозёна дейилса, булдургаси ва чубургаси ҳам форсча аталиши керак» деган шарт муносабатидаги тағбилим мавжуд. Ана шу шарт меъёрининг бузилиши тўсиқсизликни юзага келтиради: *Вэ қамчыны тазйана десэлэр ҳам, булдургасыны ва чубургасыны туркча айтурлар.*

Тўсиқсиз эргаш гапларда бош гап эргаш гапдаги шарт мазмунига зид бўлган ҳаракат, воқеаларни ифодалайди: *Агарчи бир нечэ вақт биззарурат улум касбига иштигал көргүзүбтурлэр, амма ҳеч вақт назм айыныдын ҳали эмэс экэндүрлэр* (Навоий ХМ).

Баъзан *агарчи*, *гарчи* боғловчилари иштирок этган тўсиқсиз эргаш гапли кўшма гапларнинг кейинги компоненти- бош гап олдида *вэле* зидлов боғловчиси келиб, у компонентлардаги зидликнинг ортиқ эканлигини кўрсатади: *Агарчи мундын бурун хабарны бир пыйада келтүрүб эрди, вэле севинчигэ ек Вайс бир айда келди* (БН).

Маълумки, *агар*, *агарчи* боғловчилари эрагаш гап таркибида келиб, эрагаш гаплар доимо бош гапдан олдин келади. Лекин эски ўзбек тилида бундай тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапдан кейин ҳам келган: *Йазлар йахшы ҳавасы бар, агарчи Қабулча йоқтур* (БН).

Пайт эргаш гапли кўшма гаплар. Маълумки, пайт эргаш гапли кўшма гапларда, асосан, икки денотатив воқеа ифодаланиб, уларнинг бири иккинчисининг ичига пайт билдирувчи узв сифатида киради. Шунинг учун ҳам икки денотатив воқеа ўртасидаги муносабат пайт муносабати сифатида реаллашади ва бу муносабат ифодаланган кўшма гап пайт эргаш гапли кўшма гап сифатида баҳоланади.

Ҳозирги ўзбек тилида пайт эргаш гаплар бош гапга феъл шакллари, кўмакчилар ва айрим юкламалар ёрдами билан бирикади.

Эски ўзбек тилида пайт эргаш гаплар бош гапга қуйидагича боғланади:

1. Эргаш гапнинг предикати бош гапга равишдош шакли воситасида боғланади. Бундай гапларда эргаш гапда ифодаланган воқеа-ҳодиса бўлиб ўтганидан сўнг бош гапдаги воқеа бошланади: *Вэ умриниң ахырыда Нөширэвэнни өз орныда олтуртыб, өзи гөшэ тутты* (ТМА 224).

2. Чун шаклий воситаси ёрдами билан шаклланади. Маълумки, чун лексемаси ҳозирги ўзбек тилидаги: 1) *чунки*, *шу сабабдан*; 2) *агар*; 3) *қачонки* маъноларига мувофиқ келади (Навоий асарларининг қисқача луғати, 1993, 319). Шу сабабли ҳам чун лексемаси эски ўзбек тилида пайт, сабаб, шарт эргаш гапларнинг бош гапга боғланишини таъминловчи воситалардан бири саналган. Чун эргаш гапнинг таркибида келган, эргаш гапнинг предикати феълнинг аналитик ёки синтетик шакллари билан ифодаланган. Бундай гапларда ҳам асосий денотатив воқеа эргаш гапдаги воқеадан кейин содир бўлади: *Чун таъзиб шиддатыдын ҳардылар, ул мажмуъдын судраб чықардылар* (МҚ 38). *Чун атфал ташыдын туйар эрди, қачыб гулханга иуз қойар эрди* (МҚ 87).

Шу билан бирга, Алишер Навоий асарлари тилида *-гач* (*-гэч*, *-қач*, *-кэч*), *-р* (*-ур*)да шаклий воситалари ҳам эргаш гапни бош гапга боғлашда фаол қўлланганлигини кўраимиз. *-гач* (*-гэч*, *-қач*, *-кэч*) шаклий воситаси билан

боғланган қўшма гапларда асосий денотатив воқеа эргаш гаптаги воқеа содир бўлгандан сўнг бошланади.

Мисоллар: *Кайфийатин маълум қылгач, таскин таптылар ва Фируз Хурмузга таън қылдылар* (ТМА 234). *Тафаҳхус қылгач, ул иш кайфийатин маълум қилди* (ТМА 209).

Юқорида таъкидланганидек, мисоллардан асосий денотатлар (*Таскин таптылар ва Фируз Хурмузга таън қылдылар – ул иш кайфийатин маълум қылды*) тобе денотатив воқеалар (*Кайфийатин маълум қылгач – Тафаҳхус қылгач*)дан сўнг содир бўлмоқда. Ушбу пайт муносабатини –*гач (-гач, -қач, -кэч)* шаклий воситасининг семантикаси реаллаштирмоқда.

- *р (ур)да* шаклий воситаси билан боғланган пайт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гаптаги денотатив воқеа билан асосий денотатив воқеа бир пайтда рўй беради, чунки, - *р (ур)да* шаклий воситасининг семантикаси иш-ҳаракатининг тугалланмаганлигини ифодалайди: *Вэ қошқун салурда, тепиб ахир қылды* (ТМА 220).

Ҳозирги ўзбек тилида бундай мазмунли қўшма гапларни боғлашда –*ган* сифатдоши кенг қўлланилади (Абдурахмонов Ғ., 1958, 142-146). Эргаш гапнинг предикати ижро майлидаги феълнинг эрсэ шакли орқали ифодаланиб, бош гапга боғланиши мумкин. Бунда асосий денотатив воқеа эргаш гаптаги воқеа тугаганидан сўнг бошланади: *Ул ишни аңа захир қылды эрсэ, қабул қылыб, йалғыз барыб, ул тилни өлдүрди* (ТМА 220).

18-мәъруза

Боғловчисиз қўшма гаплар

Режа:

1. Боғловчисиз қўшма гаплар бўйича назарий маълумот.
2. Пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.
3. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.
4. Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар.

Адабиётлар:

4. Абдурахмонов Ғ. Тарихий синтаксис.-Т., 1974.
5. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л.,1962.

6. Серебринников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика, морфология, синтаксис.- М., 1986.

Боғловчи воситаларсиз бириккан кўшма гапларга мавжуд адабиётларда бир хил таъриф берилади: икки ёки ундан ортик содда гапларнинг ўзаро грамматик боғловчилар ёрдамисиз бирикувидан тузилган кўшма гаплар боғловчисиз кўшма гаплар бўлади (Ўзбек тили грамматикаси, 1976, 300). Яна бундай гапларнинг табиати тўғрисида шундай дейилади: «... бундай содда гапларнинг структураси лексик, морфологик, синтактик параллеллик бўлади. Бу ҳол гапда эга ва кесимларнинг бир хил шаклда бўлишида, антоним эгаларнинг ва бир хил шаклдаги кесимларнинг келишида, антоним аниқловчилар ва бир хил бўлакларнинг такрорланишида кўринади» (Ўзбек тили грамматикаси, 1976, 300).

Шуни таъкидлаш лозимки, икки бош бўлакли кўшма гап сатҳида ёки бир бош бўлакли кўшма гап сатҳида бўлмасин, улар компонентларининг боғловчисиз ҳам ўзаро алоқада бўлиши боғловчиларнинг кўшма гаплардаги роли масаласини қайта кўриб чиқиш муаммосини келтириб чиқаради. Ҳақиқатан ҳам, кўшма гаплар боғловчисиз қўллана олиш имкониятига эга экан ва шундай ҳолатда ҳам мураккаб денотатив воқеаларни акс эттира олар экан, унда боғловчи ва боғловчи воситаларнинг кўшма гапдаги ўрни масаласида тайинли фикрлар билдириш лозимлиги маълум бўлади.

Қадимги туркий тилда ва эски ўзбек тилининг дастлабки тараққиётида кўшма гаплар, асосан, ҳеч қандай боғловчиларсиз ўзаро бириккан (Абдурахмонов Ғ., 1974, 12). Бунга сабаб у пайтларда ҳали боғловчилар жуда кам бўлган. Бу ҳақда Ғ.Абдурахмонов шундай ёзади: «Ҳали тенг ва тобе боғловчилар бўлмаган ёки жуда кам бўлган даврларга оид бўлган ўрхун ёзувлари ва XI аср ёдномаларида мураккаб фикр содда гапларни ёнма-ён келтириш ҳамда маълум интонация ва бошқа воситалар орқали ифодаланган» (Абдурахмонов Ғ., 1974, 12). Боғловчисиз кўшма гапларнинг баъзилари ҳозирги замон боғланган кўшма гаплари учун, баъзилари ҳозирги замон эргаш гапли кўшма гаплари учун асос бўлади, айримлари эса, маълум ўзгаришлар билан ҳозир ҳам қўлланади (Абдурахмонов Ғ., 1974, 12).

Демак, илк даврларда боғловчилар қўлланилмаган экан, шаклий воситаларсиз ҳам содда гаплар ўзаро боғланган экан, кейинги даврларда уларнинг кўшма гап таркибида келиши шаклий равонликни, турли модалликни ифодалаш учун, дейишга асос бор. Ғ.Абдурахмонов тўғри таъкидлаганидек, боғловчисиз кўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасидаги семантик муносабатлар қуйидаги йўллар билан ифодаланган:

1. Турли интонация; пауза;
2. Гап бўлаклари ва гапларнинг ўринлашиши;
3. Айрим гап бўлаклари (асосан, олмош ва феъл билан ифодаланувчи)нинг семантикаси;

4. Айрим гап бўлаklarининг такрори. Бунда оломошларнинг роли каттадир (такрорланган бўлак гапларни семантик жиҳатдан боғлайди);

5. Қўшма гап қисмлари орасидаги семантик муносабатни конкретлаштириш учун айрим лексик элементлар (*анда, ани, ул фурсатда, ул жиҳатдин*) қўлланади (Абдурахмонов Ғ., 1974, 13). Бу фикрлар боғловчилар воситасида боғланган қўшма гапларга ҳам тааллуқли эканини юқорида кўриб ўтган эдик. Бундай фикр-мулоҳазаларнинг туғилиши эса «Боғланган қўшма гаплар», «Боғловчисиз қўшма гаплар», «Бириктирув боғловчили қўшма гаплар» каби тушунчаларни, аввал айтганимиздек, қайта кўриб чиқиш лозимлигини яна бир бор тасдиқлайди. Чунки бу атамалар бу хил гапларнинг табиатини тўла очиб беролмайди. Шунинг учун уларни соддагина қилиб, А.Нурмонов таклиф қилганидек, «Тенгланишли қўшма гап», «Тобеланишли қўшма гап» деб аташ мақсадга мувофиқ (Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С., 1992, 21).

Қуйида боғловчисиз қўшма гапларнинг маъно муносабатига кўра турларини тавсиф қилишга ўтамиз.

Айни бир пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бундай қўшма гапларда денотатив воқеалар бир пайтда ёки кетма-кет содир бўлади. Мисолларга мурожаат қилайлик: *Бу тўрт деван авазасын рубъи мەскўнгә йеткүруб-мен, «Хамса» панжасыга панжа уруб-мен* (МЛ 120). Мазкур мисолдаги денотатлар бирин-кетин содир бўлмоқда. Биринчи денотат (*бу тўрт деван авазасыны рубъи мەскўнгә йеткүруб-мен*)нинг тугаши билан иккинчи денотат (*«Хамса» панжасыга панжа уруб-мен*) содир бўлмоқда. Бу гаплар орасида мустаҳкам ички боғланиш мавжуд. Иккинчи денотатнинг юзага келиши биринчи денотатнинг бажарилиши билан боғлиқ. Гапларнинг позицион жойлашиши ҳам қатъий: биринчи денотатни иккинчи ўринга ўтказиб бўлмайди. Демак, семантик жиҳатдан иккинчи денотат биринчи денотатни ўзига тобелаштириб келмоқда. Биринчи денотат иккинчи денотатнинг бажарилиш пайтини билдирган. Юқорида таъкидланганидек, предикатлар оҳангдошлиги содда гапларнинг боғланишида муҳим восита бўлмоқда.

Яна бир мисол: *Булбул билә Гул ва Шамъ билә Парвана арасыда муназара битибдур, анда көб диққат көргүзүптүр* (МН 18). Ушбу мисолда денотатлар ўзаро пайт муносабатидан ташқари, изоҳлаш муносабати орқали ҳам боғланган. Иккинчи денотат биринчи денотатни изоҳлаб ҳам келмоқда, яъни мисолда *«Булбул билә Гул» ва «Шам билә Парвана»* номли сермазмун, мукамал асарлар ёзди деган тағбилим мавжуд. Денотатларнинг ўзаро семантик боғланишида баъзи лексик элементларнинг (*мунозара – анда*) ҳам муҳим аҳамияти бор. Биринчи денотат таркибидаги *мунозара* лексик элементи иккинчи денотат таркибидаги *анда* лексик элементи орқали ифодаланган. Уларнинг жойлашиш тартиби ҳам қатъий, ўзаро ўрин алмаштириб бўлмайди, чунки иккинчи денотатнинг юзага келишига биринчи денотат сабаб бўлмоқда.

Зидланиш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Денотатлар ўзаро пайт муносабати билан бирга, зидланиш муносабати

орқали ҳам боғланиши мумкин. Мисол: *Ҳар кимгә ким, бир вафа көргүздүм, йүз бевафалыг көрмәгүчә қутулмадым* (МҚ 85). Мисолдаги зидланиш икки хил шакл – ҳам лексик, ҳам морфологик шакл орқали ифодаланган. Биринчи денотатдаги *бир вафо* лексик элементи иккинчи денотатдаги *юз бевафалиг* лексик элементи билан, предикатлар бўлишли-бўлишсизлик (*кўргүздүм – қутулмадим*) муносабати билан оппозицияга киришган. Денотатларнинг жойлашиши ҳам қатъий, иккинчи денотатнинг бажарилиши биринчи денотатни тақозо этмоқда. Яна бир мисол: *Бавужудқим, Самарқандның аълами уламасы эрди, шеър вә муаммага дагы майыл эрди* (МН 32).

Ҳар иккала гапнинг предикати шаклан от кесим орқали ифодаланган. Иккала денотатда ҳам субъектга хос бўлган хусусиятлар ифодаланмоқда, яъни биринчи денотатда субъектнинг мансаби ифодаланаётган бўлса, иккинчи денотатда субъект фаолияти изоҳланмоқда. Денотатларнинг жойлашиши эркин, уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин. Уларнинг семантик боғланишида *даги* лексик элементи муҳим роль ўйнамоқда. *Даги* лексемаси иккинчи денотат билан биринчи денотатнинг семантик алоқасини таъмин этмоқда.

Даги лексемаси «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «такроран, қайтадан, янгидан, яна, бундан ташқари, бунинг устига» каби маъноларни англатиши айтилади (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981, 482). Демак, *даги* – яна фикрнинг ҳали тугалланмаганлигини, иккинчи денотат биринчи денотатнинг мантиқий давоми эканлигини англатган.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, *даги* лексемаси иштирок этган боғловчисиз қўшма гапларда мустақкам семантик боғланиш мавжуд бўлади.

Навой асарларида равишдош шакли мустақил предикат бўлиб кела олган: *Намус дастарын башыдын алыб, бир журъа учун майфуруш айагыга салыб* (МҚ 35). Ушбу мисолда ҳам пайт мазмуни билан бир қаторда, сабаб-натижа мазмуни ҳам ифодаланган. Биринчи денотат (*Намус дастарын башыдын алыб*) сабаб воқеани, иккинчи денотат (*Бир журъа учун майфуруш айагыга салыб*) натижа воқеани ифодалаган. Мантиқан олиб қаралганда, ор-номус, ҳаёни унутган инсон ҳар қандай пасткашликларга, тубанликларга бориб етиши мумкин. Демак, бундай иллатларнинг сабабчиси номуссизлик. Денотатларнинг жойлашиш позицияси ҳам турғун, уларнинг ўрнини алмаштириб бўлмайд.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бундай қўшма гаплар таркибидаги денотатив воқеалар бир-бирига қиёсланади. Бу қиёсланиш орқали икки денотат ўртасидаги ўхшаш, фарқли томонларни кўрсатиш ёки қўшимча маъно ифодалашдир. Мисол: *Тилаб бергәнни ҳам саҳадын йирақ бил, ибром билә бергәндин бермәгәнни йахшырақ бил* (МҚ 112). Мисолдаги икки лексема (*тилаб беришлик ва ибром била беришлик*) семантикаси ўзаро қиёсланмоқда, яъни сўрагандан сўнг беришлик ҳам «ибром» (қистаб туриб олиш билан беришлик) ҳам сахийликдан йироқ бўлган нарсалар. Иккала тушунча ўзаро қиёсланган ҳолда инсон мана

шундай хислатлардан йироқ бўлиши лозимлиги уқтирилади. Бировдан бирор нарса сўраб олинганда ёки қисташ орқали олинганда, турли норозилик, келишмовчилик келиб чиқади. Аввало, сўрагунча бировга бир нарса бермаслик, хасислик мардлар иши эмас. Демак, ушбу мисол асосида «Дона ҳеч қачон нодон саҳоватига муҳтож бўлмасин» деган тагтаълим мавжуд. Яна бир мисол: *Биртэ отмәкни икки бөлүб йармини бир ачага бергәнни сахий де, өзи йелмәй барини муҳтажга бергәнни ахий де* (МҚ 162). Мазкур мисолда ҳам икки денотатив воқеа ўзаро қиёсланмоқда. Гапларнинг семантик боғланишида *ярмини - барини, оч - муҳтожга, сахий - ахий* лексемалари муҳим роль ўйнаган. Бир майизни икки бўлиб, ярмини оч қолган кишига берган инсон сахий, саҳоватли ҳисобланса, ўзи емасдан ҳаммасини муҳтож одамга берган янада сахийроқ, саҳоватли инсон экан. Асосий семантик муносабат *ярмини беришлик - барини беришлик* оппозицияси орқали реаллашган. Демак, мисолда *ярмини беришлик* лексик бирикмаси билан *барини беришлик* лексик бирикмаси ўзаро қиёсланмоқда.

Энди қуйидаги мисолни кўрайлик: *Фасықдын ҳайа тилама, залимдын вафа тилама* (МҚ 80). Ушбу гаплар *фасиқ - золим, ҳайа - вафа* лексемалари муносабати орқали боғланган. Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш жоиз. Маълумки, *фосиқ* (ёлғон сўзлар айтувчи, фиска-фасод гаплар кўзғовчи), *золим* (ўзгаларга зулм ўтказувчи) шахслар салбий характерли тоифага киритилади. Бу лексемалар *ҳаё, вафо* лексемалари билан семантик жиҳатдан боғлана олмайди. Чунки *фосиқ* одамдан шарм-ҳаё, уят, ибод, *золим* инсондан меҳр-вафо кутиб бўлмайди. Уларда бу каби хусусиятлар бўлмайди. Шунинг учун ҳам мазкур гапларнинг предикати инкор шаклда ифодаланган.

Қуйидаги мисолда ҳам худди шундай ҳолатни кузатиш мумкин: *Тамеъдин кәрәм тилама, гададин дирәм тилама* (МҚ 70). Ушбу мисолда ҳам «*Томеъ - таъма қилувчи - гадо*» лексемалари ўзаро қиёсланмоқда. *Томеъ* - тамагирлар бировга озгина ёрдами, фойдаси тегса, бирор нарса талаб қиладилар, -ҳар бир хатти-ҳаракатини пул, мол-дунё билан ўлчайдилар. Бундай шахслар савоб, одабийлик нуқтаи назаридан яхшилик, саҳоват қилиш керак, деган хаёлни қилмайдилар, шунинг учун улардан саҳоват кутиб бўлмайди. Гадо эса тиланчилик билан, бировларнинг садақаси эвазига ҳаёт кечиради. Садақа сўровчидан бирор нарса сўраб бўлмайди. Таъмагир шахслар қанчалик бой-бадавлат бўлмасин, инсонларга ёрдам кўрсатмас экан, улар гадодан ҳам баттароқдир. Лекин *томеъ* ва *гадо* лексемалари унчалик бир-бирига яқин тушунчалар эмас. Чунки *томеъ* лексемаси салбий тоифадаги кишиларга нисбатан қўлланади, *гадо* лексемасида эса салбийлик семаси йўқ. Демак, аввалги мисолда бир-бирига яқин тушунчалар (*фосиқ - золим*) муносабатга киришган бўлса, мазкур мисолда семантик жиҳатдан турлича лексемалар (*томеъ - гадо*) муносабати ифодаланган.

Қуйидаги мисол шу жиҳатдан характерлидир: *Маҳаллыда айтур сөзни асрама, айтмас сөз тегрәсигә йөләмә* (МҚ 83). Мазкур мисолда бир-бирига зид лексик бирикмалар (*айтур сўз - айтмас сўз*) ўзаро қиёсланмоқда.

Демак, вақти келганда айтадиган сўзни айтиш керак, айтиш керак бўлмаган сўзни умуман айтмаслик лозим.

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бундай қўшма гаплар ҳақида фикр юритар экан, Ғ.Абдурахмонов шундай ёзади: Боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турларида қўшма гапларнинг таркибидаги бир қисмдан англашилган воқеа, ҳодиса иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисага боғлиқ бўлади, бир қисм иккинчисини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб келади. Бундай боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар бир-бирига мазмунан боғлиқ бўлиб, ораларидаги мазмун муносабати яқин бўлади. Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасидаги мураккаб мазмун муносабати айниқса изоҳлаш муносабатида яққол кўринади (Абдурахмонов Ғ., 1996, 143). Бу фикрлар жуда ўринли, албатта. Лекин мураккаб мазмун муносабати фақат бундай тип гапларда эмас, умуман, ҳар қандай қўшма гапларда ифодаланиши юқорида мисоллар асосида айтиб ўтилди.

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларда қуйидаги мазмун муносабатлари ифодаланган:

1. Шарт-натижа муносабати: *Ҳар кимгэки бир хизмат қылдың – он шиддатга мухаййа турмақ керэқ* (МҚ 49). Ушбу мисолда биринчи денотатив шарт воқеани ифодалаган, иккинчи денотатга семантик жиҳатдан тобе ҳисобланади. Бу гап –са шаклий воситали шарт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўла олади. *Ҳар кимгэки бир хизмат қылдың – он шиддатга мухаййа турмақ керэқ – ҳар кимгэки бир хизмат қылсаң, он шиддатга мухаййа турмақ керэқ.* Худди шу ҳолат ҳам содда гапларни боғловчи шаклий воситалар иккиламчи эканлигини кўрсатади. Бундай гаплар ҳақида айтилган қуйидаги фикрлар ҳам мазкур мулоҳазамазни тасдиқлайди: «Биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи қўшма гап таркибидаги содда гаплар бирикиш муносабатини; олтинчи, еттинчи ва саккизинчи қўшма гап таркибидаги содда гаплар зидлов муносабатини ифодаловчи воқеа-ҳодисани билдирган. Шунинг учун олдинги тўртта қўшма гап таркибидаги содда гаплар орасига бириктирув боғловчисини, кейинги учта қўшма гап орасига зидлов боғловчисини қўйиб ишлатиш мумкин» (Асқарова М., Абдуллаев Й., Омилхонова М., 1997, 151). Эргашган қўшма гаплар хусусида ҳам шундай фикрлар айтилади: «Келтирилган мисолларнинг биринчи, учинчи ва бешинчисида сабаб мазмуни ифодалангани учун *чунки, шунинг учун* боғовчиларини қўллаб, сабаб эргаш гапли қўшма гап ҳосил қилиш мумкин. Иккинчи ва еттинчи гапда эса ўхшатиш мазмуни ифодаланганидан *гўё* ёрдамчисини қўллаб, ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қилиш мумкин» (Асқарова М., Абдуллаев Й., Омилхонова М., 1997, 172).

Демак, боғловчи воситаларини ишлатиб ҳам, олиб ташлаб ҳам боғловчисиз қўшма гапларни қўллаш мумкин экан, уларнинг гапдаги тутган ўрни унчалик муҳим эмас.

2. Сабаб-натижа муносабати: *Тилиң билэ көңүлли бир тут, көңли вэ тили бир киши айтқан сөзгэ бут* (МҚ 163). Ушбу мисолда биринчи денотат

сабаб воқеани иккинчи денотат натижа воқеани ифодаламоқда. Гапларнинг ўзаро мазмуний боғланишини *тил, кўңул, бир* лексик элементлари таъминламоқда. Мазкур содда гаплар орасига ҳам *чунки* шаклий воситасини кўйиш мумкин.

3. Ўхшатиш муносабати: *Нафсни тақво рийазаты билә зеридаст қылдылар – шайтанны залыллық билә йергә наст қылдылар* (МҚ 81). Мисолда «*Нафсни тақво рийазати била зеридаст қилишлик*» «*Шайтонни залыллық била ерга наст қилиш*»га ўхшатишмоқда. Денотатлар таркибидаги лексик элементлар оппозицияси (*нафсни – шайтонни, тақво рийазат била – залыллық била, зеридаст қилдилар – ерга наст қилдилар*) зич мазмуний боғланишни таъминлаган.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Фонетика	7
Эски ўзбек тилида унли ва ундошлар тараққиёти	10
Морфология. От сўз туркуми	15
Кеклишик категорияси	17
Сифат	21
Сон	26
Олмош	31
Феъл	41
Эски ўзбек тилида майл ва замон формалари	50
Рабиш	59
Ёрдамчи сўз туркуми	62
Синтаксис	67
Бир бош бўлакли гаплар	73
Боғланган қўшма гаплар	76
Эргаш гапли қўшма гаплар	81
Боғловчисиз қўшма гаплар	88

С.Аширбоев, И.Азимов

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРИХИЙ
ГРАММАТИКАСИ**

фанидан ўқув қўлланмаси

Муҳаррир Ш. Курбанова
Бадий муҳаррир Р. Джалалова
Компютерда саҳифаловчи А. Фозилов

Босишга рухсат 24.12.2018-йилда берилди.
Бичими 60x84 1/16. Офсет қоғози №2.
«Тимес» гарнитураси. Шартли б.т. 5,75. Нашр ҳисоб т. 6,0.
Адади 200 дона. 45-буюртма.